

ص. بیکبولاط.

دین درسله‌ری

جزء ۵

مسلمانلق تاریخندان راشدون و امویلر دوری.

ناشری:
«صبح» شرکتی
تازاندا.

КАЗАНЬ.
Лито-Типографія Т-ва „Умидъ“.
1918.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سوز باشی

خليفةك و خليفه لهر.

محمد عليه السلام الله تعالى طرفندان بيبرلگان بر بيهمه بولغانلقدان، آنك
توب وظيفه سي خلقا دين و شريعت مۇگره نو و آلارنى طوغرى يولغا كوندرو ايدى.
اول شول وظيفه سن حقا ادا ايندى: ئەلە نىقىر آوراقلار، چىكسز كوب عذابلار
كوروب آخردا عربلرنك پىلارن بيمردى و آلارنى بر الله اغنا عبادت اينه طورغان
باصادى. اول وفات اينكان وقتدا ايندى اسلام دينى مکه و مدينه ده گنه نوگل.
عربستانك ايك براق نقطه لارينا همتلى تارالغان ايدى. بيهيمر مز اوشبو توب
وظيفه سن مۇنه و مۇسئنه ايكنچى بر اشده اشلب تاشلادى: اول بىكر مى اوچ
يلغا سوزلغان پيغمبرلگى وقتدا تارفاو، باشباشداق و عمر وقت بر برسى بله
صوغشوب كون كىچروچى عرب قىبللارن اسلام دينى فلاغى آستينا جيبوت،
عربستاندا «دولت» آنالورلق بر نهرسه ميدانغا كىتردى. لاكن بو صوغشوش
مجبورى ره وشده كىلوب چىقىدى: مشركلر آكنا دين تاراتورغا ايرك بىرمه ديلهر؛
موزن و صحابه لارن جبرله ديلهر، عذابلا ديلار؛ آلارغا تورليچه آباق چالورغا طرشدىلار؛
آخردا آنى مۇتررگه فرار چقاردىلار. شوندان صوك اول مدينه گه قاچوب، شوندا
موزينه ايبرگان صحابه لارى بلن بولارغا فارشى طورغا، شولاي اينوب كىترگان
دينن، موزن و صحابه لارن صافلارغا مجبور بولدى. مونا شولاي اينوب مدينه ده
بيك كچكنه گنه بر دولت نوملى نهرسه ميدانغه كىترلدى. اوشبو دولت كىتابه
كىتابه پيغمبر وفات بولغاندا «عربستان دولتى» تومن آلدى. مونا محمد عليه
السلام موزينه ايبرگان و اسلام دينن قبول اينكان بوتون خلقلارنك دينى باشقلارى
بولغان كىك، اوشبو عربستان حكومتينك ده باشلقى ايدى.

پيغمبر مدينه گه گيلوب اون يل طور قاچ و فاسز دنيا بلهين ايسه نله شدى. شولاي ايتوب مر بستان حكومتى رئيسز فالدى. شونلقدان اول وفات بولو بلهين صحابه لار ايك باشلاب مملكتلر ين اداره ايتنه چهك بر رئيس صابلاز بولينا كرشد يلر. شونك بلهين برگه بولارغا دينى اشلر ين باشقار اچاق بر دىنى رئيس ده كبرهك ايدى. اوشبو ايسكى وظيفه نك ايكيسينه آپرم كشي لار صابلاز فادا، ايكيسينه بر كشى صابلاز فادا بول بار ايدى. صحابه لار صوكفى بولنى موافق كوروب برگه كشى صابلاز فادا بو كشى پيغمبر مرگه ايك باشلاب ايمان كبتركان و صحابه لار نك ايك آل دنغيسى بولغان حضرت «ابو بكر الصديق» در. مونا شوشى كشى مسلمانلار نك ايك بر نچى دىن باشلقلارى و مر بستان دولتينك، ايك نچى تورلى نه يتسهك «اسلام دولتى» نك بر نچى حكمدار يدر. حضرت ابو بكر پيغمبر مر نك اور نينا فالقان بر كشى بولغانلقدان صحابه لار آنى «خليفة رسول الله» دىب يورته ايد يلر. بو بز نكچه نه يتك انده «رسول الله اور نينا فالغان كشى» ديگان سوزدر. آندان صوك بو سوز فسقارتلوب «خليفة» دىب كنه يورتل، طورغان بولدى. بو فار يدا ا كغار تديق: خليفة، اسلام دولتينك باشلقى، ايك نچى تورلى نه يتسهك حكمدارى، همه ده بوتون مسلمانلار نك دىنى باشلقلارى بولادر. حضرت ابو بكر ده ن صوك كيلگان خليفة لار «امير المؤمنين» دىب ده آنالك يلار. بو بز نكچه، «مؤمنلر نك باشلقى» ديگان سوزدر.

مر بستاندا اسلام دولتى ميدانغا كيلگانگه ايندى ۱۳۳۶ يل بولا. شول قدر كوت زمانلار اچنده البته بيك كوت خليفة لار كيلوب كيتك. اسلام نار يخندا خليفة لار بر نيجه تور ليگه بولنه لار: خلفاء راشدون، خلفاء امويه، خلفاء عباسيه، مئمانلى خليفة لارى. خلفاء راشدون بز نكچه طوفرى بولدان بارغان و اسلام مملكتين مدلك بلهين اداره ايتكان كشي لار ديگان سوزدر. بولار دورته ودر: ابو بكر، عمر، مئمان، على. خلفاء امويه اميه سلاله سندن بولغان خليفة لار ديگان سوزدر. بولار بارلقى اون دورت خليفة بولوب، طوفسان بلدان آرتقراق خليفة لك سورگانلر. بولار نك بر نچيسى «معاويه» اسملى صحابه بولوب، ايك صوكفيسى «مروان الحمار» ديگان كشي لار. بولار بارصى دا شول اميه ديگان كشينك نسلندن بولغانلقدان خلفاء امويه دىب يورتل لار. خلفاء عباسيه، عباس سلاله سندن كيلگان خليفة لار ديگان سوزدر. بولار پيغمبر مر نك آناسى بلهين بر طوفان فرده شى حضرت عباس نسلندن بولغانغا شولاي آنالار. بولار امويه خليفة لار نده ن صوك خليفة لك سورگانلر. بولار نك ايك بر نچيسى «السفاح»، ايك صوكفيسى «الموتوكل» در. بولار بارلقى جىدى بوز

سېكسان يىلاب خليفەلك ايىتكانلار. بولاردان صوڭ خليفەلك عثمانلى توركلارنى كوچكان. عثمانلىلاردان ايڭ برنچى خليفە «سليم خان» در.

خلفاء راشدون دەن اوڭگى اوچىسى مدينە شەرىئە، صوڭقىسى عراقى ئولكەسنى «كوفە» شەرىئە طورغان. امويە خليفەلەرى سوربە ئولكەسنى «دىمشىق» شەرىئە طورغانلار. بولار زماندا اسلام مەلىكى غايەت درجەدە كىڭايوب، جنوبدە بحر مەبىط ھىندىيەن آتوب شمالغا قافقاس تاولارىنا قىر، غربدەن بحر مەبىط آتلاسىدان آتوب شەرققا قىزى مەلىكىنى قىر سوزغان.

مىياسىلەرنىڭ خليفەلىگى ئوزى ايىگە بولنە. برنچى بولك خليفەلەر ۳۷ بولوب، عراق ئولكەسنى «بەغداد» شەرىئە طورغانلار. بولارنىڭ اوڭگى دورلەرى اسلام مەلىكىنىڭ ايڭ شوكتىلى، ايڭ پارلاق دورى بولغان. بو وقتلاردا آلار بوتون دىنباي نىرەتوب طورغانلار. علم و معارفە، مەنىئەدە ايڭ آلدىغى خلىق بولوب كىتكانلەر. لاكن طوراً بارا اسلام مەلىكىنى ضعيفلەنە توشوب خليفەلەرنىڭ كوچ وقتلەرى كىسى باشلاغان. آخردا «ھلاكو» اسملى بر تاتار خانى بەغدادكە عىسكەر بلەن بوروب ضىط ايىتكەن و شول وقت خليفە بولغان «المستعصم» نى ئوتىرىكەن. (۵۶۵-۵۷۱)

بوندان صوڭدا عباسىلەر خليفەلك سورگانلەر. لاكن بولار ايندى بەغداد شەرىئە توڭل، مىصددا طورغانلار. اوشبو ايىكنچى بولك عباسى خليفەلەرى بارلىقى ۱۵ كىشىدر. بولاردا برنچى بولك خليفەلەرنىڭ صوڭقىلارى كىك بىك ضعيفلەنوب، بىك كوچسىز لەنوب كىتكانلەر. بو وقتلاردا آلارنىڭ خليفەلىكلەرى بارى اسەدەگنە بولوب، اسلام مەلىكىنى تورلى خانلىق و سۇلتانلارغا بولنگان. مەلىكىنىڭ توب خوجەلارى خليفەلەر بولمىچا موناشول خانلار و سۇلتانلار بولغان. شونىڭ اوچون دە عباسى خليفەلەرنىڭ اوشبو دورلەرى اسلام تارىخىدا «طوائف ملوك» دورى دىب بورنلە. بىزنىڭچە بو، تورلى پادىشاھلار ھۆكۈمەت سورگان دور دىگان سوزدر.

امويە خلافتى مىقرىض بولوب اش باشىنا عباسىلار كىچكەچ، بو وقتقا قىر اسلام مەلىكىنىڭ بر كىسەگى سانالغان «اندلس» ئولكەسى آڭاردان بىتونلەي آبرولوب ئوز باشىنا ادارە اينلە باشلاغان. بو مەلىكەت ھازىرگى اسپانيا مەلىكىنىدەن عبارت بولوب اول وقتلاردا «اندلس مەلىكىنى» دىب بورنلە ايدى. اندلس مىسلمانلارى ھەم و معارفە، عمران و صناعتدە غايەت درجەدە آلفا كىتوب بو طورىدا بوتون دىباغە امتاذ تانلغانلار. اندلس مەلىكىنى شول زمان خلىقىنىڭ جىنى كىك بولغان. اندلس مەلىكىنى اميە سالاھىندەن كەلگەن ھكىمدارلار طرفىدان ادارە اينلگەنلىكىدەن بو دولت «اندلس دولت امويەسى» دىب بورنلەدر. اندلس دولتى ھىجرەتدەن ۱۱ نچى عصر باشىنا قىر دواھ ايىتكەن

ئەنئەنى خەلىپەلەرى مېرەنك ۹۲۳ نەچى (۱) يىلدىن باشلاپ اوشبو كۈنگە ھەتلى
 ھكۈمەت سورۇپ كېلەمە كەلەردى. بولارنىڭ بايتىخى «استانەرول» شەرىدەر. ئەنئەنى
 خەلىپەلەرىنىڭ بېك فونلى، بېك شوكتىلى چاقىلارى بولغان. آلاز اسلام دىنن نارائودادا
 بېك زور خەدەتلەر كۈرسەتكەلەر. ھازىرگى كۈندە ئەنئەنى دولتىنىڭ ھەكەدارى
 «بېشىنچى سلطان مەھمەد» در. بو ذات ھازىرگى كۈندە بىرەن بىر اېڭ فونلى اسلام
 دولتىنىڭ ھەكەدارى بولو ئۈستىنە بوئون بىر يۈزىدە گى مەسئەلەلارنىڭ دېنى باشلىقلار بىر.

خەلىپەلەر راشدون

ھىزەت ابوبىكرنىڭ خەلىپە سايلانۇوى

بېغەبىر مەزەن سوڭ غەربىستان مەلىكەنن اداۋە قىلو غايەت در ھەدە آور بىر اش
 بولچاقى كوز آلدندا ايدى. چۈنكى غەربلەر ھىزەتلەردىن بىرلى تارناۋاقتاۋ باشباشدا قاندا
 اوگۈرەنگەن، نظام و قانۇنغا باش اېمى طورغان و ھەر وقت بىر سى اېكىنچىسى بىلەن
 سوغىشوت كۈن كۈرۈچى بېك كۈب قىبىلەلەردەن عبارت بىر قوم ايدىلەر. بېغەبىر
 بولارنى اسلام دېنى فلاغى آستىنا جىبۇب بىر نۇسلى اوۋوشىرغان بولسا، آكاردان
 سوڭ اشلەرنىڭ سوتلۇب كېتۈۋىدە بېك مەكەن ايدى. شو ئىقتىدان بېغەبىر اورنىنا
 قالغان خەلىپەنىڭ اېڭ زور و اېڭ نەۋۋى قىبىلەدەن، تاغندا آچىراق اېتۇب مەبەتكانە
 بېغەبىرنىڭ ئوز قىبىلەسى بولغان قىبىلەدەن بولۇۋى موافق ايدى. شوڭ ئۈستىنە
 بو كىشىنىڭ ھەر كەم قاندا ھەرمىلى، اداۋەگە اوستا بىر كىشى بولۇۋى دا ئېۋىش
 ايدى. موندى كىشىلەر ھەبەلەر اچىدە بايتاق بولۇپ بولار آراسىندان اېڭ
 آلدىنقىلارى ابوبىكر، ھەر وەلى ھىزەتلەرى ايدى. بولارنىڭ اۆلگى اېكىسى خەلىپە
 بولۇرغانا ئەلگەنلەرمى، يۈنەى آنىسەن كېسەردۈپ مەپتە آلمەمەز. اما ھىزەت على،
 كېرەك ئوز بىنىڭ مەلۇماتى و اقتدارى آرفاسىندا و كېرەك بېغەبىرگە باقتىلى و كېۋەلىگى
 آرفاسىندا ئوزىن خەلىپەلىككە اېڭ موافق كىشى دىب بىل، ھەمدە شول اورنىغا بېك
 ئاشانۇب كوز تىگە ايدى. بوڭ ئۈستىنە «انصار» نىڭ رېئىسەلەرى بولغان «سەد بىن
 ھەبەدە» اسملى الوغ ھەبەدەنىڭ دا خەلىپە بولاسى بېك كېلە ايدى.

بېغەبىر وفات بولو بىلەن انصار «بىنى سەدە» دېگەن مەلەدە بىر كۈلەگەلىككە
 جىبىلۇب خەلىپە سايلانۇ مەسئەلە سېنە كىرىشەلەر. اېڭ الوغ رېئىسەلەرى بولغان باباغى
 سەد بىن ھەبەدە ھىزەتلەرى شول وقت بېك يالقۇلى نطق سويلەت خەلىپەنىڭ ئوز آزاراندان
 بەنى انصار اچىدەن سايلانۇرغانا ئېۋىشلىگەن آلفاسوردى. بوڭا فارشى انصار بىر آوزدان

(۱) سلطان نەلىم طرفىندان مەسئەلە قىتەق ايتلۇپ مەياسى خەلىپەلەرنىڭ سوڭقىسى بولغان مەتۈكەل
 استانبولغا آلوپ كېتىلگەن و خەلىپەلەردىن واز كېچەلگەن بىلەر.

دېرىك «بىك درست ئەپتەسەڭ. خەلىفە ئالتە بزدەن بولورغا كېرەك. سېنىڭ ئوز كنى خەلىفە سايلىمزا» دېدىلەر. پېغمبەرنىڭ وفاتى سېببى ئەيتوب بىرمەسەڭ نابىسى چىندە قالغان مېھاجىرلارنىڭ، آنى دىن ايتىمچە بومسئەگە كىرىش غا طەرلەرىنەدە كېلىمى ايدى. واقىئەنى كەلەر شونىدوق حضرت ابوبېكرگە اېرىشدرگان. اول انصارنىڭ ئوزلەرى گنە بولای خەلىفە سايبارغا طونونولارينا بىك بورچلوب. حضرت عمر مەمدە «ابوعبىدە» اسمى الوغ برصاحبى آلوب اوچەولەب ئەلىگى اورنغا يوگورگانلەر. باروب بىنو بلەن حضرت ابوبېكر بىك قزو نطق سويلەب خەلىفەنىڭ قىرىش قىبىلەسندەن سايلانورغا تېوشلىگن، شولای بولغاندا غنا بوتون عرب قىبىلەرىنىڭ آڭا باش ايتىمچە كەلەر، انصاردان سايلانغان خەلىفەگە باشقالارنىڭ باش ايتىمچە كېلىمەس نوسلى كورنگانلىگن بىيان ايتىنكان. بوڭا فارشى انصاردان خطىبىلار چىقوب ئوز فېكرلەرنى حقلاغا طرىشقانلار: بىز پېغمبەرنى دىنى بوزلايمىزغا قىبول ايتىدك: سىزنىڭ بلەن ماللارمىزنى اورناتلاشوق. مىز بىزگە كېلىمەس بورون دېنىڭمىزنى دە آچق طوننا آلەمى ايدىڭىز، عبادتلىرىڭمىزنى دە بەش نوب كىنە قىلا ايدىڭىز. اسلام دىنى بىزنىڭ بار دەمىز بلەن، بىزنىڭ آرقادا فوت تابىدى. پېغمبەرمىز دە بزدەن راضى بولوب ئولدى. شولای بولغاچ خەلىفە بىزنىڭ آرادان سايلانورغا تېوش دېگانلەر. انصارنىڭ سوزلەرى بىك طوغرى سوز بولسادا، بايا ئەيتىنكانچە بوتون عرب قىبىلەرىنىڭ آلا راجىئەندەن سايلانغان خەلىفەگە باش ايتىمچە كېلىمەسولەرى كونولە ايدى. شونىقلان مېھاجىرلەر نېچك دە بولسا خەلىفەنى ئوز آرارندان سايلانورغا طرىشدىلار. اوچ خطىب اوچىسى دە سوزگە سارانلىق قىلمادىلار، تورلى بوللار بلەن تىگىلەرنى ئوز فېكرلەرىنە آودارغا طرىشدىلار. تىگىلەر عامان دا سوزلەرنە نطق طوردىلار. ئارىشمو عامان دا باردى شول وقت ابو عبىدە حضرتلەرى «اى انصار، مىز اسلام دىنىمىزە ايك باشلاپ بار دەم ايتىنكان كىشىلەر ايدىڭىز، ايدى باشلاپ اشنى بوزوچى بولماڭىز!» دېدى. بوسوز انصارغا بايتاق تاثير ايتىسەدە بونىڭ بلەن گنە مسئەلە ئالتە ئوزلمەدى. آخر دا حضرت عمر انصارغا قاراب: «ئەيتىڭمىزنى زىنھار: رسول الله ئوزى آورۇچا قاندا ابوبېكرگە امام طورغا قوشىدى توگلىمى؟» دېدى. بوڭا فارشى بولار «ايبو، قوشىدى» دېدىلەر. «آلايسە پېغمبەر اوطورتقان اورندان آنى نورتوب توشوررگە قايسىڭىز باطر چىلىق قىلور!» دېدى حضرت عمر. شول وقت خلق آراسىندا «الله صافلاسون آنى پېغمبەر اوطورتقان اورندان نورتوب توشوررگە!» دېگان تاوشلار ايتىنكانلىدى. حضرت عمرنىڭ شوشى سوزندەن صومك تىگى ياق بايتاق ناقىشاب قالدى. آرادان خەلىفە مېھاجىرلەردەن سايلانورغا تېوشلىك ئىكرن آلفا سوروب نطق سويلەب چىلەردە بولدى. موناشول فرصتى غىنىت بلوب حضرت ابوبېكر، عمر بلەن ابو عبىدە حضرتلەرنىڭ بىرسىن خەلىفەلىككە نەقىم ايتىدى. بوڭا فارشى عمر: «بوق، سېن بارچا قاندا سېندەن

۸

اوزوت كم خليفه بولسون. سېن بېت ايڭ باشلاب ايپان كېتىرگان كىشى. رسول الله بلەن بىرگە «غار» دا ياتقان كىشى. اول آورو چاقدا خلققا امام طورغان كىشى. سوز فولكئى سېكا بېعت بېرىك!» دېدى. سول آرادا خلق يابراپ كېلۇپ آڭكا بېعت دە بېرە باشلابلار. سولاي ايئوب اوزاق نارتشقاندان سوڭ بو آور مسئله دە حل قىلندى. بوندان سوڭ مھاجرلەردە آڭكا بېعت بېرىدېلر. پېغمبىرنىڭ ئوز نىسلى بولغان «بنى ماشم» اروغى حضرت علىنى اش باشىنا مىندە سېلەرى كېلۇپ باشدا آڭكا بېعت بېرە سېلەرى كېلە سەدە، آخردا آلاردا كو بېچىلك ياغينا اودىلار. حضرت على ئوزى باشدا بېكئىق فارشى طوردى. لاكن فارشو بلەن فائدا چقماغاچ بو نېچە ابدان سوڭ اولدا كېلۇپ بېعت بېردى. مونا شوشى حضرت ابوبكر اسلام خليفەلەرنىڭ ايڭ بىرنېسىدەر. آنىڭ خليفەلىكىگە مەنوى مەرتنىڭ ۱۱ نچى بىلندا، ربيع الاول اېندا بولمىشدر.

اچكى چوالمىلار و يالغانچى پېغمبەرلەر.

رسول الله وفات بولغان وقتدا اسلام دېنى بوئون عربستانغا نارالغان بولسادا، بېك كوب قىبىلەردە، خصوصاً يەنە ونجد گېك مەركىزدەن يراق اورنلاردا اول ندر نىق تامر جەيۇپ بىتمەگان اېدى. بولار اسلام دېنىنىڭ ناي بر حەكلەرن بېك مىقرا ئوب غنا طونالار اېدى. مىلا: عربلەرنىڭ كو بېچىلگى زكات بېرونى بېك آورسنا طورغانلار اېدى. پېغمبەر زمانندا زكات بېرو بايلارنىڭ ئوز اختیارلارينا سالنىمىچا حاضرگى كۈندە بىزدەگى نالوغلار توسلى خلقدان جېرا آلنا طورغان اېدى. شونلقدان عربلەر آڭكا «نالوغ» دېب قارىلار اېدى. مىسرىلاردان بېرلى باشباشدا افلققا آلشقان، حكومت فلان كېك نەرسەنى نانېماغان مىسرا خلقىنا بو بېك آور بولۇپ كورنە و آلارنىڭ نطقىن بېك كېتىرە اېدى. رسول الله وفات بولو بلەن بولارغا شوشى آور بوكدەن فوتولورغا بول اچالغان كېك بولدى. مەر بېردە مسئلهنى بېك قانى قويورنا باشلابلار، نورلى بېردەن ئاپنىختىكە (مىدېنەگە) «اسلام دېنىنىڭ باشقا حەكلەرن طونامز، اما زكات بېرە المېمزا!» دېب مەكتۇبلەر واپلچىلەر كېلە باشلادى. ناي بر بېرلەردە زكات آلە اوچون پېغمبەر طرفندان قويىلغان مأمورلەرنى قورۇپ بېبەرە باشلابلار. ناي بر زكات آلە اوچون قويىلغان مأمورلەر ئوزلەرى اوڭ خلق بلەن بىرگە حكومىتكە فارشى آياقلاندېلار.

اول غنا بېتمەگان توسلى بر نېچە بېردە يالغانچى پېغمبەرلەردە كېلۇپ چقىدى. مىلا بىندە «أسود العنسى» دېگان برەو پېغمبەر ايسەن چاقدا اوق پېغمبەرلىك دعوا ايتۇپ كوپ اببەرچنلەر جىغان وامل اسلامقا بېك زور اوڭقايسىزلىقلار كېتىرگان اېدى. پېغمبەرنىڭ والېلەرى آنىڭ بلەن موغشوب آخردا ئونررگە موفق بولدىلار.

شولابدا بونك اييه چنلرى بوتونله يوك تارانابو بته آمادى. پيغمبر وفات بولو بلهن بولار ناغن دا كوچ آلوب كينديلر. پيغمبر وفات بولو بلهن يمامه ئولكه سنده «مسيله» ديگان بره و چقوب ناغن دا پيغمبر لك دعوا قىلا باشلادى. اول ئوز نجه مهال نيندى چملهلر اويوشدروب نادان خلققا الله تعالى طرفندان بيهرلگان آيتلر ديب كورسه ته ايدى. بوكا تيز آرادا بيك كوب اييه چنلر جييلدى. مه ليگي زكانه دن فوتولاسى كىلگان كشيبلر آكا قوانشوب اييه ره لر ايدى. آنك صوكندا اول نماز اوقونى بوتونله ي بتردى؛ خبر كيك اسلام دينده حرام نهرسه له رنى مباح قىلدى. آنك اييه چنلر ينك بيك كوبه بوپ كينوى ده مونا شونك اوچون ايدى. بوندان باشقا عربستاننك شمال شرقى جهننده «سجاح» ديگان بر خانون، شمال طرفندا «طليحه» ديگان بره و، جنوبده، «عمان» ئولكه سنده «كقيط» ديگان بره و پيغمبر لك دعوا سينا كرشديلر. مونا شولاي ايتوب برنجهي خليفه تخته كه اوطورو بلهن اسلام مملكتنى ئوستنده قوبو قارا بولولار يورى باشلادى.

مسئله غايت درجه ده مشكل ايدى. بوندى وفندا اسلام مملكتن فوتقاروب فالو اوچون خليفه نك بولدى، غيرتلى، تدبيرلى، باطر بوره كلى بولووى ئوستينه، صحابه لارنك دا آكا جان و ماللارنى بلهن خدمت ايتولرى تيوش ايدى. بختكه فارسى خليفه ابو بكر كيره گندن ئوستون مقتدر بر كشى ايدى. اول گوده چه بيك آرق و قانچا، قاراب طوروشقا بيك بولاش، ناي بر نهرسه له رده ن اثرلنوب بالالار كيك يغلى طورغان بهوشاق كوكللى بر كشى بولسادا، غايت درجه ده باطر بوره كلى، طوغرى فكرلى، ئوز فكرنده فق، براقدان كوروجى بر كشى ايدى. اول اوشبو آور واقعه لار آلدندا برده فاشاب فالمادى. صحابه لارنك بوتونيسى ديرك آكا ئوز له رينك كوچلر ينك آزلغن سبب ايتوب تگيله رنى ئوز اغتيالار بنا فوبارغا و آلا ر بلهن صوغشاسقا كيكناش بپرسه له رده اول موني ايشنسى ده كيله دى: «يوق، بولاي بولمى. پيغمبر اورنينا فالوب دا نيچك آلا رنك زكات بپرمه ولر ينه راضى بوليم. يالغانچى پيغمبر له رگه فارسى نيچك توزوب طوريم. بر ئوزم گنه فالسام دا آلا ر بلهن صوغشاقان!» ديدى. خليفه شول چاقلى باطر بوره كليك كورسه تىكاج صحابه لاردا بونك فكر ينه آوب نيچك ده بولسا چوالشلا رنى باصدرغا ترار بيردیلر. بيك آرخنا كوچ بلهن بو قدر زور چوالشلا رنى باصو البته بيك چيتن اش. شونلقدان خليفه ابو بكر بر يانندان اشنى بر آز سوزو اوچون مهر طرفقا اوگوت ونصيحت قىلوب خطلار يازا و ابلچيلر بيهره طوردى. ايكنچى طرفدان بيك طرشوب مسكر جييا باشلادى. تگيلر گه اوگوت ونصيحت اثر ايتمه دى. هاما ن دا ئوز سوز له رن

سوز اینده سله‌ری کیلدی. یالغانچی پیغمبر لهرده ایبه‌ر چنلهرن کوبه‌ینه گنه باردیلار. بر نوسلی بینت‌رک عسکر جیبلی‌چاچ خلیفه ابوبکر بولارنی اون پوققا بولوب اون کشی نومانداسینا تابشردی. اوشبو نوماندانلاردان ایڭ مشهور لهری: «خالد بن الولید»، «عمرو بن العاص»، «عکرمه بن ابی جهل» و «شرحبیل بن حسنه» در. اوشبو اون پوق عسکرنی خلیفه باراچانی بیر لهرن آتاب. بارن بر کون اچنده اوزانندی. آرزغا عسکر بلهن بوتون عربستان خلقن دبرلک طنجل‌ندر و البته بیگل اش توگل ابدی. شولایدا بولار «ایمان فوتی» آرفاسندا آور اشنی ده بیگلگه شه‌یله‌ندر دیلر. بارغان بر بیر لهرنده تگیل‌هرنی بیگه و اویالارن طوزدر ا طورغان بولدیلار. آرادا البته بیگ فانی فارشیلق کور گانل‌هری ده بولدی. منلا مسیلمه عسکرن بیگو بیگ آور بولدی. آکا فارشی باشدا عکرمه بن ابی جهل بیبه‌ر لگان ابدی. آنک عسکر ی سان چهنچه بیگ موسون بولغان مسیلمه عسکرندهن چیگلوب چیگه‌رگه مجبور بولدی. بوندان صولک خلیفه‌نک امری بلهن عکرمه باشقا عربلرگه فارشی کیتوب، مسیلمه عسکرینه فارشی شرحبیل کیلدی. لاکن اولدا چیگلدی. شوندان صولک خلیفه آکا فارشی ایڭ اشانچلی نوماندانی خالد بن الولیدنی بیبه‌ردی. خالد حضرتل‌هری غایت در جه‌ده مقتدر بر قوماندان ابدی. اول بوکار چا بر نیچه بیرده عصبانچیلارنی چیگوب، اسلام حکومتینه باش ایبه‌رگه مجبور ایندی. مسیلمه عسکر ی خالد عسکرینه ده بیگ نق فارشیلق کورسه‌ندی. صوغش غایت در جه‌ده فانی بولوب ایکی یافدان دا قزلش کوب بولدی. آخردا بغضلی قوماندان موندادا چیگدی. مسیلمه توی توتولدی. اوشبو کشی نار یخدا «مسیلمه الکتاب» دهب یورتل‌در. اوشبو فتنه‌چیل‌هرنی باصبر و اوچون چقارلقان عسکر لهر غایت در جه‌ده زور بکتلسکلر کورسه‌ندیلر. فتنه قوزغالوغا بر یلدا توتمه‌دی، خلیفه‌نک اوستا تدبیری و اسلام عسکر لهرینگ قهرمانلقلاری آرفاسندا چوالش بوتونلی بتوب عربلر اولده گیجه زکانلارن بیره طورغان بولدیلار. یالغانچی پیغمبر لهرنگ قایسی توتولوب، قایسی ناچوب ایبه‌ر چنل‌هری یاگادان اسلام دینینه نایندیلار. شوشی چوالشلارنی باصودا ایڭ زور یگنلک کورسه‌نوچی باباغی قهرمان «خالد بن الولید» حضرتل‌هری. بو قهرمان بلهن عکرمه و عمرو بن العاص حضرتل‌هرینگ اسه‌ل‌هری بوندان صولک دا کیلوب چهار شه‌لی.

قرآن‌نی جییو

پیغه‌برمز زمانندا قرآن حاضرگی کبک بر کتاب ره‌وشنده توگل ابدی. چونکه اول بر بولی و بوتونل‌ته اینیچه، نورلی واقعه‌لار مناسبتنی بلهن قایچان برور -سوره، قایچان بر نیچه آیتلر بولوب اینه ابدی. صحابه‌لار اینگان سوره و آیتل‌هرنی قوللاردان

كېلىگەن قىر بېكىلى بارا ايدىلەر. يازو بىلىگەنلەرى يازوب دا بارا ايدىلەر. پېغەبەر ئۆزى دە اپىنگان بىر قرآن آيتلەرن يازو بىلىگان صحابەلاردان يازدروب آلوب بارا ايدى. پېغەبەر گە ايك كۆب قرآن يازغان كىشى پەش صحابەلاردان «زىد بن ثابت» حضرتلەر بىر. پېغەبەر وفات بولغان وقتدا قرآن آيتلەرى ھەر بىر مۇسلمان طرفىدىن كۆبمى آزىمى بېكىلەنگان، يۈزلەر چە الوغ صحابەلار طرفىدىن بوئۆنلە يۈك بېكىلەنگان ايدى. شولايوق بايتاق صحابەلار آنى نورلى مقداردا يازغانلار، بىر نېچە صحابە بوئۆنلە يۈك يازغانلار ايدى. لاکىن بولارنىڭ بېكىلەلەرى دە، يازولارى دا حاضر دەگى نىيىدە ئوگىل ايدى. آنڭ سوڭىدا بولارنىڭ يازولارى بىر كاغىدە بولمىچا، بالباق ناسلار، قالاق سۈيەكلەرى، ھەر ما يافراقلارى كېك نورلى نەرسەلەردە ايدى.

پېغەبەر وفات بولو بىن مەلىكىتىڭ نورلى بېرلەندە قوزغالغان ئەلبىگى چوئاشلار الوغ صحابەلاردان وشول جەلەدەن قرآننى كۆب بېكىلەگان كىشىلەردەن بوئۆنۈسى دېرىك صوغىشقا چەدىلار. بو صوغىشلاردا اسلام عىسكىرى بايتاق غىنا ئالقات كوردى. مىنلا: مەسىلەنە عىسكىرى بىلەن صوغىشقاندا اسلام عىسكىرىدەن بېك كۆب كىشى قىلۇب شولار اچىدە جېتەشلەب كىشى قرآننى كۆب بېكىلەگان كىشىلەر ايدى. مونا بو مىسئىل صحابەلارنى دا، خەلىفەنى دە بېك نىق اوبغا توشوردى. « بوئى صوغىشلار ناغىن دا بولۇوى بېك اھتىمال. قرآن بېكىلەگان كىشىلەر مەز شولاي قىرلا طورسالار قرآننىڭ بوئۆنلەى بوغالبوب كىنو فورقەنى بار. نورلى كىشىدە نورلى نەرسەگە يازغان يازلۇون دا، آلارنىڭ دا بېت بوغالبوب بىتۈوى بېك مەكىن. بولاي پانتورغا يارامى. قرآننى باشدان آباق بىر نەرسەگە يازوب آلورغا كېرەك!» دېگەنلەر. بوئى بېگەرەك دە نىق فايقرتۇچى كىشى حضرت ەمر بولغان، قرآننى چىو قىرارىنا كېلىگەچ خەلىفە بوئىڭ اوچون بىر كامبىسبە بېلىگىلەپ ئەلبىگى «زىد بن ثابت» حضرتلەرن شوڭار ئېسى اپتىكىن. جېيلىش اوچون مەسجىد بېلىگىلەنگان. خەلىفەنىڭ امىرى بوينچا ئۆزلەرن دە يازما پارچالار بولغان ەمر كىم مەسجىدكە اپلىتۇب، قرآن جېيۈچىلارغا ئابىشرغانلار. قرآن يازو اوچون اول وقتلاردا اپىرانلىلاردا كاغىد اورىنىدا بوئۆنلە طورغان اپلەنگان نەچكە تېرىلەر حاضرلەنگان. شول رەۋشچە حاضرلىك تمام بولغاچ اشكە كىرىشكابلەر. يازۇچى زىد بن ثابت حضرتلەرى ئۆزى بولغان. قرآن يازغاندا كۆكلىدەن گە يازمىچا، ئەلبىگى يازما پارچالار بىلەن دە چاغىشىدا بارغانلار. قرآننى يازوب چەر نېچە كۈنىگە سوزلغاندىر، آنېسىن آچىق بىلمەز. شولاي دا بايتاق اوزاق وقتلار يازغان بولسا كېرەك. مونا شول وقتدا مەسجىد صحابەلار بىلەن شغىرم طولى بولغان. بولارنىڭ ھەر بىرى قرآننى كۆبمى آزىمى بېكىلەگان بولۇب، آرادا بوئۆنلەى بېكىلەگانلەرى دە بايتاق بولغان. مونا شول قىر كۆب الوغ صحابەلارنىڭ كوز آلدىدا قرآن باشدان

آباق بازلوب كتاب ره شینه فویلفان . اول وقتقا قدر عربلرده كتاب آنالغان بیچ بر نهرسه بولماغان . شونلقدان بوگا نیندی اسم قوبو طوغر یسندا آبدراشدا نالغانلار . آغردا آگا «مصحف» اسمی بیرگانلر . شونلقدان قرآن ، «قرآن» دیب آنالغان کبک ، «مصحف» دیبده آنالادر . قرآن بازو اشی تمام بولغاچ مهلبگی بازما پارچالاری کبری ایبهلرینه فایتارلفان .

خلیفه ابوبکر زمانندا ابک باشلاب یازغان اوشبو قرآندا سوره ترتیبلرینک نیچک بولغانلغی بزگه بیلگیلی توگل . شول قدرسی بیلگیلی ، که حاضرده گی ترتیبه بولماغان . قرآن سورهلرین حاضرده گی ترتیبهکه صالدر وچی کشی اوچنچی خلیفه حضرت همامدر . اوشبو مصحف قرآن آبتلهرن اونوتلوب یوغالوب کیتوده ن صافلا اوچون گنه یازغانلقدان ، خلیفه نك موز یانندا صافلانغان ؛ کوچرگچ اوچون باشقالارغا بیرلمه گان . قرآن یازاسیلاری کیلگان کشیلر موزلهری تله گان ترتیبه یازا طورغان بولغانلار . خلیفه ابوبکرده ن صوگ بو مصحف خلیفه عمرده ، اول وفات بولغاچ قزی حضرت «حفصه» دا صافلانغان .

خلیفه ابوبکر زمانندا فتوحات

عربستان تاولق ، ناشاق وچوللکده ن عبارت بر مولاکه بولوب ، ایگن ایگوت کون کوررگه ممکن بولماغانلقدان آنداغی خلقلار نك چن بر ملت بولوب یشهلهری چینن ایدی . شونلقدان آلاارغا نیندی دولت حسابینا بولسادا موسرگه طوغری کیله ایدی . بو وقتقا قدر آلاار هرر وقت بر برسی بلهن صوغشوب ، دشمانلاشوب تارفاو یشه گانلکده ن بونی فایغرتوچی کشیلر یوق ایدی . اسلام دینن قبول اینو آرفاسندا هر بلر بر گوب بر حکومت تشکیل ایندیلر . مونا هول حکومت باشندا طورغان کشیلرگه بو مسئله نده فایغرتورغا طوغری کیلیدی .

اول وقتلاردا عربستانقا کورشی ایران و شرفی روما دولتلهری بار ایدی . بولار شول زماندا دنیانک ابک الوغ دولتلر نده ن صانالایدیلر . مونا یش عربستان دولتینه شولار نك برهرسی حسابینا موسرگه طوغری کیله ایدی . اوشبو ایکی دولت ایکی مهتج کبک عصرلار دان بیرلی بر برسی بلهن صوغشوب کیلگانلکده ن یاغشوق ضعیفله نوب بارا ایدیلر . آنک صوگندا پادشاهلاری و نورلی مأمورلهری خلقلارینا هابت درجه ده جبر یظلم ایته ایدیلر . خلفقا آور نالوغلار صالوب آلاار نك تیریلهرن طونیلار ایدی . بو مملکتلرده چیت دین خلقلارینا فسئقیلق چیکده ن طش ایدی . ایران مملکتینک خلقی پتهرست ، شرقی روما مملکتینکی خرسثیانلار ایدی . مونا مصرت ابوبکر شوشی مملکتلرده ن هرر ایکسینه صوغش آچدی . اول بر پاندا ن

هر بستان مملکتن کيکاي تونی کوز آلدندا طونسا، ايکنچی بافندان آندا اسلام دینن تارانونی وشوندای خلقلارنی پادشاهلارینک ظلمندان قوتقاروب آلا رغا عدالت چه چونی خاطرند طوندی.

ایک باشلاب، ایران مملکتینه عسکر بیبهردی. بو عسکرنک باشندا «مثنی بن حارثه» اسملی قوماندان طورا ایدی. اول آزغنا عسکری بلن ایران مملکتینک عراق مولىکه سینه کروب کیتوب آزغنا وقت اچنده باخشوق زور موفقیتلر نازاندی. مثنی ننگ اوشبو موفقیتلری ایران حکمدارن بیک نق اویغا توشوردی. اول بیک نیز آرادا قوتلی عسکر ترتیب ایتدروب بوکا فارشی بیبهردی. مثنی بونی ایشنو بلن خلیفه گه مکتوب بازوب یاردهم صورادی. آزغنا عسکر بلن کوچلی ایران عسکرینه فارشی طور و بیک فورقچلی بر اش بولغانلقدان اول کیری چيگنوب عربستان چيگنده رهک اوکفایلی بر بیرگه اورنلاشدی وشول اورندا یاردهم کوتوب طوردی. مثنی دهن خبر آلو بلن خلیفه مسئله گه بیک نق اهمیت بیروب ایکنک الومع گینیرالی خالد بن الولید قومانداسندا اون مک عسکر بیبهردی. اول، عراق صوغش میدانداغی بوتون عسکرگه باش قوماندان تعیین ایتلوب، مثنی، آنک قول آستندا فرقه قوماندانی بولوب فالدی. خالدنک پایتختندن فوزغالووی هجرتندن ۱۲ نچی یلنک باشندا ایدی. اول عراق چيگینه کیلوب بیتکانه مثنی سیکز مک عسکری بلن آنی کوتوب طورا ایدی. ایکی عسکر برگه قوشلوب یا کادان هجوم باشلاندى. کیرهک خالد ومثنی لارنک اوستالی و کیرهک اسلام عسکرینک باطرلغی آرقاسندا اش گل آلاغنا باردی. نیندی گنه کوچلی عسکر فارشی چقماسون هاما نارمار کینرله طوردی. اسلام عسکرینک موفقیت فازانوونک ايکنچی سببی شول: آلا ضبط ایتکان بیبهردنده غایت انصاف وعدالت بلن اش قبلالار ایدی. هبیچ کمینک هریتینه تیبیلر، دینلرن طونارغا تمام ایرک بیبهلر و هبیچ بر تورلی فسنبلیق نیلییلار ایدی. آلتغان بیبهلرگه صالغان نالوغلاردا تگیلهرنک نالوغلارندان بیک کوب کیم بولا ایدی. مونا شونلقدان خلقنک بیک کوبیسی بولارنی خوش قبول ایتلر، هبیچ بر فارشیلغی وارکفایسزلیق کورسه تمی ایدیلر.

خالد بن الولید اوشبو صوغشلاردا مہیتوب بترمه سلك زور قیرمانلقلار کورسه تندی. اول فارشیسینا نلهسه کوبی عسکر چقماسون نارمار کیترده تاشلی ایدی. شونلقدان باشدا بولارنی قوب چقارونی بیک بیگل اشکه صانغان ایران حکمداری طورا بارا بیک نق تشویشکه توشه باشلادی. هم شولای بولمی ممکنده توکل. چونکه خالد بیک آزغنا وقت اچنده عراق مولىکه سن بوتونله دبرک قولغا توشوروب ابراننک پایتختی بولغان «مدائن» شهرینه کوز تگه باشلادی. خالد

صوغش اشيئە غايەت اوستا ەمدە غايەت بختلى بىر قوماندان ايدى. تارىخ بازو چىلار
 آنى ەمەر چىقىدەن «ناپالېئون» غا اوغشانلار. آيرما شونداغنا: ناپالېئوننىڭ صوڭ
 كۆنلەردە بختى كېرى كېتىدى؛ ئە خالدا ھامان موفىقتىن آرتندراغنا باردى. بونى
 كېلچە كە كوررمز ئەلى. خالدىنى ھازىرلىك كورۇپ مەدائىن گە بوررگە طورغانداغنا
 آخى سوريە گە بوررگە خەلىفەدەن امر كېلىدى.

مەسىلە، مونا شوگاردان عبارت: خەلىفە ابوبېكر ايران مەملىكىتىنى ضبط ايتىۋىگە
 ئاراغاندا شىرقى روما (بېزانتس) ايمپېراتورلىقى قول آستىدا بولغان سوريە و فلسطېن
 ئۆلكىلەرنى ضبط ايتىۋى ئاغىدا مەناسىرەك كورە ايدى. بو يىرلەر عراق و ايران
 يىرلەرىنە ئاراغاندا ەمەرلەرگە بېلىگىلەرەك بولغانلىقدان موفىقتىن ئازان ئويۇندا اشنا
 ايدى. شونلىقدان اول عراق صوغشلار بىنا كۆپ اھمىيەت بېرىمچە، سوريە و فلسطېنغا
 كۆز ئىككىدى. اون ايكى مەككىسىگە جېناب «زەيد بن ابى سەفيان»، «ەمەر و بن العاص»،
 «ابو عېبەدە بن الجراح»، «شەرجىبىل بن ھسەنە» اسمندە دورت قوماندانغا تاپشردى.
 ەمدە بولارغا ئەلدەن ئەلى باردەم يېبەرۋىپ طورغا سوز بېردى. اوشۇ قوماندانلار
 ەمەر بېرىسى آيرىم آيرىم سوريە و فلسطېنغا كورۇپ كېتىدىلەر. عراق عسكىرى كېك
 بولاردا ەمەر يېردە طوقناوسز آغا باردىلار. بو وقتلاردا شىرقى روما ايمپېراتورى
 «ئەرافلىيوس» اسملى غېرنلى بىر كىشى ايدى. اول اسلام عسكىرىنىڭ ئوز يېرىنە
 بولاي كورۇپ كېتىۋىدەن خەمەر آلۇ بىلەن بېك كوچلى عسكىر تەرتىب ايتىدە باشلادى.
 اسلام قوماندانلارى ئەرافلىيوسنىڭ اوشۇ ھازىرلەنۋىن ايشىۋى بىلەن خەلىفە گە باردەم
 سوراپ مەكتوب باردىلار. بو وقتلاردا مەدەنەدەن كېلىگان باردەم بىلەن اسلام عسكىرى
 ۲۳ مەككە بېنىكان ايدى.

مەكتوب خەلىفەنى بېك نىق اويغا ئوشوردى. چۈنكى بو وقت فولدا ھېچ بىر سانلىق
 عسكىر بوق ايدى. شونلىقدان اول عراق عسكىرىنىڭ باش قوماندانى خالدى بن الوليد گە
 مەكتوب بازوب سوريە گە بوررگە، ئوز اورنىغا باش قوماندان ايتوب باباغى
 مېنىنى قالدۇرغا قوشدى. خالدى، خەلىفەنىڭ مەكتوبىن آلۇ بىلەن جېدى. سېكز مەك
 عسكىر آلۇب آشفەق رەۋشەدە بولغا چقىدى. بوندان صوڭ مېنى اوچون كوچلى دىشان
 عسكىرى بىلەن چەكەلەشۋى بايتاق آور بولدى. اول «ئەرمز» اسملى بىر قوماندان
 قول آستىداغى كوچلى عسكىرنى تارمار كېتىرسەدە، مەدائىدە ئاغىدا زور كوچ
 اويوشدۇرلۇپ بانغانلىقن ايشىۋى خالدى پلاننى ئوزگەرتۋرگە و بىر آز كېرى چىگنوب
 اوكۇبايلى بىر اورنغا اورنلاشۇرغا مەجبور بولدى. بوندان صوڭ اول خەلىفە گە بىر بىر
 آرقلى مەكتوبلەر بازوب باردەم سورادى. آخىدا آنىڭ ئوزىن كورۇپ سويۇلشەك

بولوب، ئوز ارزىنا باشقا برونى قالدروب پايختىگە كىندى. مئنى مدېنە گە كىرگاندە خليفە ئومۇم توشە گندە يانا ايدى. اول الوغ قومانداننى خوش قبول ايتوب، آنڭ ئوتتۇنچەن دىققەتە آورغا سوز بېردى. مئنى خالددەن قالا ايڭ زور قوماندان سانالادر. تارىخ بازوچىلار آنى صوغش پلانلارن بىك اوستا بورتو بلەن مانتىلار.

ايمپىراتور ھرافىلبوس طرفندان اسلام عىسكىرىنە يېبەرلگان عىسكىر بىك كوچلى بواب، آنڭ «فيودر» اسملى انبىسى قومانداسندا ايدى اسلام قوماندانلارى پايختىدەن باردەم كېلىپچە بو عىسكىر بلەن اوچراشماسقا طرشدىلار. شونلقدان آلاز اولگى اورنلارندان آفرن آفرن چېگە باردىلار. خالد بن الوليد سوربە گە كىلوب يېتكاندە اوشبو عىسكىرنڭ بر باشى «دمشق» نڭ جنوبىدە بصرى شھرى بانندا، بر باشى بحر لوطنڭ جنوبىدە ايدى. خالد كىلوب بلەن باش قوماندانلقنى ئوزبىنە آلدى. چونىكە خليفە نڭ امرى شولاي ايدى. «قدس» شھرىنە ياقن «اجنادىن» دېگان بېردە ابكى عىسكىر اوچراپ غايىت فانى صوغش باشلاندى. (عجرتدەن ۱۳ نچى يل اورتاسى). دشمان عىسكىرى اسلام عىسكىرىدەن اوچ مرتبە آرتق بولا طوروب آخردا بىك فانى چېكلىدى. باش قوماندان ئوزى ناچىدى. اوشبو صوغش سوربە صوغش ميدانداغى ايڭ برنچى زور صوغشنىر. چېگە خېرى شوندوق پايختىگە يېبەرلدى. لاكن بو شادلىق خېر خليفە نڭ دىئاداغى ايڭ صوڭقى شادلىقى ايدى. اول بو خېردەن صوڭ اوزاق ئوتتۇنچە دىئا بلەن اېسە نەلەشدى.

خليفە ابو بكر نڭ وفاتى و حضرت عمر نڭ تىختىگە كىچىچووى

مىلىكەت اچىندە گى چوالشلارنى بونونلەي باصوب، بالغانچى يېغىرلەرنڭ بالغانچىلقلارن آچوب سوربە وعراق ئولكەلەرنە زور موفىقىلەر فازانوب ياتقاندا خليفە ابو بكر كېنەندەن آوروب كىندى. اول بولايدا بىك ضعيف و فاقىچا كىشى بولوب، باخشوق اولغا ياقن و آلتىش اوچ بەشكە كىلگان ايدى. شونلقدان اول شوشى آوروون اجل آرووى دىب بلدى. خليفە آورو بلەن صحابەلار بىك بوشنوب مەر وقت آنڭ حالن بلوب طورا ايدىلەر. اول مەر نەرسەدەن بىگرەك خلقى و مىملىكنى اوچون فابىرا و ئوزىدەن صوڭ ياڭادان چوالشلار بولماسا ايدى دىب فورقا ايدى. شونلقدان اول ئوزى سلامت چاقدا اوق ئوزبىنە «ولى عىد» بېلىگىلەر نىئىندە بولوب بوڭا حضرت عمرنى موافق كورە ايدى. اول ئوزبىنڭ حالن بلورگە كىرگان صحابەلار نڭ بايتاغىنا بو فىكرن سويلدى. مەر كم دىرلك «بىك باخشى فىكر. خليفە لىككە آڭاردان دا موافق كىشى تابلەس» دىدىلەر. شولاي

ایتوب اول، حضرت عمرنی ولی عهد تعیین ایتدی. هجرتنڭ ۱۳ نچی یلندا جهادی الاغره آیتدا خلیفه اوشبو آرووندان وفات ایتوب اهل اسلامنی بیک زور فایضی اچنده قالدردی. موزینڭ وصیتی بوینچا اول، حضرت عائشه موبینه، پیغمبر بانینا دفن قیلندی.

حضرت ابو بکر قریش قبیله سینڭ «تیم» نسلندهن بولوب اسمی عبدالله، آناسینڭ اسمی «ععافه» در. اول اسمی بلن یورتلمهجه، کنیه سی بلن «ابوبکر» دبه یورتلدر. آنڭ آناسی «سَلْمَى بنت صخر» در. حضرت ابو بکر ۳۷ به شنده وقت اسلام دینن قبول اینکان ایدی. اول هبج بر طوقتالماسدان پیغمبرنڭ پیغمبرلگینه اشانغانلقدان «ابو بکر الصّدیق» دیب یورتلدر. حضرت ابو بکرنڭ خلیفه لک سوروی ایکی بل اوچ ایفا صورلمشدر.

حضرت ابو بکر غایت درجه ده بهوشاق کوكلكلی، شفقت و مرهمتی، افراط درجه ده توبه نچیلکلی کشی ایدی. اول خلیفه بولغانچه شوندی خلق وطیبندن بولغان کبک، خلیفه بولغاچ دا موزگه رمه دی: بیک عادی فیافنده یوردی، بیک پراضطوی کیچندی. آنڭ کیم سالومینا، یورش طوروشینا، بورط بیرینه ناراغاندا برده خلیفه دیبهرلک توگل، عادی کشیدهن برده آیرماسی یوق ایدی. اول خلیفه بولماس بورون فرل مال بلن سهودا ایته ایدی. خلیفه بولغان کوننڭ ایرتسن هادتنجه تاوارلارن کونته رب بازارغا چقدی. خلیفه نڭ بازاردا سهودا ایتوب بورگانن کورگاج صحابه لار آبدراب فالدیلار: «سین فی اشلوب یوربیسڭ موندا. خلیفه بولنڭ ایچ ایندی!» دیدیلر. خلیفه بولارغا «صوڭ خلیفه بولو بلن آشامی اچی طورا آلیم بیت مین. عائلمنی تریبه ایتهرگه ده کیرهک» دیدی. شوندان صوڭ صحابه لار موز آرا کبکاش ایتوب آڭا یللق معاش نعبین ایتدیلر. لاکن اول قولر آلدندان خزیندهن آلقان معاشن موز کسه سندهن تولرگه وصیت نه بندی. بو آنڭ دنیادان واز کبچکانلگن، کشی حقی موستنده کبیتودهن آرتق صافلانغانن کورسهندر.

حضرت عمر بو وقتقا قدر غایت درجه ده فانی فوللیلق بلن نانلغان برکشی ایدی. آنڭ پیغمبر زمانندا مشرکلرگه قیلغان فانیقلاری، خلیفه ابوبکر زمانندا بعض برکبیرلک کورسهنکان کشبهرگه کورسهنکان فانیقلاری مهرکمنڭ خاطرند ایدی. شونلقدان صحابه لارنڭ بیک کوبیسی آنڭ موزلرن بیک قوری طوتووندان ههده بیک فانی اداره ایتووندهن نورقالار ایدی. شولایدا بولسا آلا، سیوکی خلیفه ابوبکر طرفندان کورسهنلگان کشی بولغانلقدان آڭا هبج بر سوز مینه سندن

بیعت بپردیلر، واقعا حضرت ابوبکردهن صوڭ خلیفه لیککه آڭکاردان دا مناسب بر
 کشی بوق ایدی. چونکه حضرت ابوبکر نڭ تدبیری آرفاسندا اسلام مملکتی
 طنجلا نوب، چیت مملکتلرگه هجوملر ایته باشلانسادا، یاڭادان چوالشلار نڭ بولووی
 بیک احتمال ایدی. عصرلاردان بیری باشباشداق یه شه گان و بر برسینڭ فانیما صوصاغان
 عرب قبیللر ندهن بوندی اشنڭ بولووی برده براق توڭل ایدی. براندان کوره مورغان
 خلیفه ابوبکر مونا شوندی حاللر نڭ چفونندان فورقوب فانی فوللی حضرت عمرنی
 اش باشینا کیچردی. واقعا حضرت عمر مملکتی غایت درجه ده فانی اداره قیلوب
 باشباشداق عربلرگه قیلدارغادا ابرک بیرمه دی. شونڭ بلن برابر اول غایت
 درجه ده عدل و طوغری بر حکمدار ایدی. آنڭ فانیلفی دا نظام و قانونفار عایه قیلماغان،
 شریعت حکملرینه اهمیت بیرمه گان کشیلرگه نوشه ایدی. باشقا خصوصلار دا آنڭ
 شفقت و مرحمتی ده چیکدهن طیش ایدی. حضرت عمر اسلام تار یخندا غنائوڭل، بوتون
 دنیا تار یخندا ایڭ عدل، ایڭ تدبیری حکمدارلار دان صانلادر. آنڭ اسلام مملکتی
 و مسلمانلار اوچون کورسه تکان الوغ خدمتلری حسابسز کوب بولوب، آخرتیکه
 قدر نلرده تسبیح اورینما بوروینه سبب بولامشدر.

حضرت عمر زمانندا ایران فتوحاتی

خالد بن الولید سوریه گه کینکچ عراق عسکرنده باش قوماندان بولوب قالغان
 مننی نڭ، پایتختیکه ئوزی باروب یاردهم صورغانلقن و خلیفه نڭ ده آڭا و عده
 بیرگانلیگن یوغار بدایازوب ئوتونکان ایدک. مننی، عسکری یانینا فانیچاق «حیره» شهرینه
 اورنلاشوب عسکرن ترتیبیکه صالح و پاپنختندهن یاردهم کونوب طوردی. بو وقتلاردا
 ایران حکمداری ایڭ الوغ گینیرالارندان «رستم» اسملی بره وگه کوچلی عسکر
 نوزورگه فوشوب ئوزن بوتون عسکرگه باش قوماندان ایتدی. رستم اولدهن اولک
 بیک آنقلی بر قوماندان ایدی. اول بیک غیرت بلن عسکر نوزورگه طونونبوی
 مننی بونی ایشنکچ یاڭادان خلیفه دهن یاردهم صوراب مکتوب یازدی. لاکن بو
 وقتده سوریه و فلسطین صوغشلاری بیک فزوب کینکانلکدهن خلیفه گه عراق
 عسکرینه یاردهم بیبهرو بیک چیتن ایدی. شولایدا اول نیچک بیئدی آلائی بر فر
 عسکر نوزوب «ابوعبید» اسملی بر فرمان قومانداسندا عراقا اوزانندی. خلیفه
 اوشبو ابوعبیدنی عراق عسکرینه باش قوماندان تعیین ایتوب، مننی غا آنڭ قول
 آستندا بولورغا فوشدی. یاردهمگه کینگان عسکر، حیره غایانن بر بیرده مننی عسکرینه
 فوشلوب، ابوعبید باش قوماندانلقنی آلدی. شول وقت رستم، بولارغا فارشی ایکی
 (دین درسلاری جن ۵) ۲

قوماندان قول آستندا ايسكى قورپس عسكەر يېبەرگان ايدى. ابو عبید اوشبو قورپسلارنىڭ ھەر اېكيسىن آيرىم آيرىم اوچراتوب تارمار كېتروب تاشلادى.

بووقت رستم ھامان عسكەر جېودا دوام ايتە ايدى. اوزاق ئوتتېچە اسلام عسكرى قارشېستندا تاغى دا كوچلى ايران عسكرى پيدا بولوب، بابل خرابەلەرى يانندا فرات، نېرىنە قوبىسا طورغان بىر نارماق ياقاسندا قانى صوغش باشلاندى، (۶۳۴ = ۴۱۳ م) بوسوغشدا ايران عسكەرنە بايتاقفنا صوغش فيلەرى دە بار ايدى. اسلام عسكرى باش قوماندانى ابو عبید، بېك قېرمان ككشى بولسادا، صوغش اصولينا اول قدر اوستا توگل ايدى. اول عسكەرن صوغش اوچون اوڭقاپسىز بىر اورنغا اورنلاشدرغانلقدان، قېرمانچە صوغشوغا فارامېچا موقېتسىزلىككە اوچرادى. ئوزى بىر قېلدەن ئايتالوب ئوتۇرلدى. عسكەر جېڭلوب قاچا باشلادى. بېك كۆب عسكەر يلقاغا آتلوب شوندا ئاقى بولدىلار. اسلام عسكەرنىڭ جېڭلۇوى شول قدر بولدى، كە عسكەرنىڭ بايتاغىسى قاچا قاچا مەدىنە گە اوڭ قايتوب بېتىدىلەر. اوشبو صوغش ئەلىگى يلقا ئوستىنە سالغان كوپر يانندا بولغانلقدان «كوپر صوغشى» دېب آنالادر. مونا بوسوغشدا ئەلىگى مئنى نىڭ يكتلىگى كورنىدى: اول، ابو عبید ئوتۇرلىگاچ صوغش صوغشا چېگوب عسكەر يىڭ بىر قسەن قوتقاروب قالوغا موفق بولدى. اوشبو واقفە خلىفە ھەرنى بېك نىق اويقا توشوردى. اول قاچوب قايتقان ئەلىگى عسكەرلەرنى ياكادان اوزاتوب، بوندان صوڭ عسكەرلىككە يازلورغا ئوندەب بوتون ەر بستانغا اعلانلار تاراندى. ابو عبید ھەن صوڭ باش قوماندان بولوب قالغان مئنى ايسە، قالغان عسكەرن تىرتېبكە سالو، ھەم قول آستىنا كىرگان بېرلەردەن عسكەر توزو بلە مشغول بولدى. آنىڭ طرشلغى آرتاسندا شول تېرەدە كوچوب يورگان خرىستيان ەر بلەرى آڭقا قوشلەپ، عسكەر ياخشوق كوچە يوب كېتىدى. بوندان صوڭ اول تاغى آلقا يوروب دجلە يلقاسىنا قدر باروب بېتىدى. اول بىر اورندا اون اېكى ملىك ايران عسكەرن تارمار كېتروب كوپر واقفەسىنىڭ آچىسن جوبارغا موفق بولدى. رستم، ەر ب عسكەرنىڭ ھامان دا مەلىكتىڭ اچىنە كىزو اويندا بولغانلغن بىلگىگاچ، بولارنى بوتونلەى قووب چقارو نىنى بلەن بوتون مەلىكتىكە مابىلىزاتسىيا ياصاب بېك غېرت بلەن عسكەر جېبارغا طوتوندى. لاکن بو بېك آور اش بواروب بايتاق وقت آلاچاق ايدى. حالبو كە غەرب قوماندانى دا بوقلاب يانمى ايدى. اول تاغى دا ياردەم صوراب خلىفە گە بىر بىر آرنلى مكنوبلەر يازدى. ەر بستاننىڭ تورلى بېرىندەن مەدىنە گە بېك كۆب عسكەر جېيىلغان ايدى. خلىفە اوشبو عسكەرنىڭ بوتونىسن عراققا يېبەرەچەك بولدى. باش قوماندان بولوب خلىفە ئوزى بارماق بولسادا، صحابەلار موافق كورمەدىلەر. شونلقدان اول بو عسكەر گە باش قوماندان ايتوب الوغ و آناقلى

صحابه لاردان «سعد بن ابی وقاص» حضرت زین بیلگیلیدی. سه، عراققا باروب مننی
 عسکرینه فوشلغاندا، رستم عسکری ده حرکت ایته باشلاغان ایدی. بو عسکرده اول تیزی
 قوماندانلیقی ایته ایدی. لاکن فی سببده ندر اول بیک آفرن حرکت اینوب، اسلام
 عسکرینه فارسلاشقانچا دورت آی وقت توتوب کیندی. سعد بن ابی وقاص بو
 فرستدان فائدالانوب عسکرن نقلاب ترتیبکه صالورغا و صوغش اوچون اوکفایلی بر
 اورن آلورغا موفق بولدی. بو وقت سعدکه پایتختدهن باردهم توزلکسز کبله طور
 ایدی. آنک توستینه سوریه ده «یرموک» اتالغان صوغشدا اسلام عسکری ایبه براطورنک
 کوچلی عسکرن بوندان صوگ فوزغالا آلماسلیق اینوب طوقاغانلقدان آندان دا بر
 آز عسکر آبروب بیبه ررگه امکان آچلدی. الوغ قوماندان مننی بو وقتلاردا بیک
 ناننی آورو ایدی. اوچ دورت بل بو بینا سوزلغان توزلکسز صوغش آنی بیک ننی
 آرتقان، جراحت توستینه جراحته ر حالدهن نایدیرغان ایدی. اول سعد کیلوب اوزاق
 وقت توتمه سدهن دنیا بلن ایسه نلشدی. کیرهک سعد بن ابی وقاص و کیرهک باشقا
 عسکرلر آنک وفاتینا چیکسز فایز دیلار. بونی ایشتکاج خلیفه ده بیک ننی فایزیدی.
 اول عرر وقت آنی ایسینه توشره و «خالد بلن مننی کبک قوماندانلار نابلماس
 ایندی. مینم مننی فی باش قوماندان ایتمه وم آتاردا کیمچیلیک نابقاندان نوگل،
 بلکه آرتق کوته ر اوب کیتوب آندی موندی اوکفایسزلیق چقا. ووندان قورققانلقدان
 ایدی» دیبه طورغان ایدی. واقعا خالد بلن مننی عسکر طرفندان چیکسز سویله ایدیلر.

هجرتنک ۱۶ نچی یلندا حیره شهرینه یاقن «قادسیه» دیگان اورندا ایکی الوغ
 ملت بر بر ینک یاقاسینایه بشورگه حاضرله نوب طور ایدیلر. تگی یاقدا نیمر کبیلرگه
 کوملیگان مکمل حاضرلیکی ایران عسکری بولوب آلد ا بایناقنا صوغش فیلله ری
 طور ا؛ بو یاقدا فی بیندی شونک بلن قوراللانغان اسلام عسکری بولوب، آلد ا کشی
 فی یافتنده گی عرب آرسلانلاری طور ا ایدی. اسلام عسکری اچنده بوزلب بدر صوغشینا
 حاضر بولغان، ۳۰۰ لیب حدیبیه واقعه سینه حاضر بولغان، ۳۰۰ لیب مکنه فی آلقاندا
 حاضر بولغان الوغ صحابه لار بار ایدی. تگی یاقدا باشینا فیتملی تاج کیگان فیتملی
 تختکه او طورغان باش قوماندان رستم، بو یاقدا چالما کیگان و پراستوینا بوکه تگه
 او طورغان باش قوماندان سعد طور ا ایدی. صوغش غایت درجه ده فزو و قانلی بولوب
 دورت کونگه سوزادی. فای بر نونلر بولا ایدی، که فورال تاوشندان و آت کشنه وندن
 باشقا هیچ بر تاوش ایشتلمی ایدی. بیگه رکه ده آوری تگی یاقدا مخصوص اوگره تلیگان
 صوغش فیلله ر بنگ بولوو بدر. بو فیلله رگه فارسی کشی فی یافتنده گی عرب آرسلانلاری

بيك زور فدائيلكلەر كورسەندىلەر. صوغشنىڭ ايكنچى كوتىدە «نققاق بن عەرو»
 نول آستىدا، اوچنچى كوتىدە ماشم بن عتبە قول آستىدا سوريەدەن ياردەملەر
 كېلىدى. بولار غايىت درجەدە فدائىلىك بلەن صوغشىدىلار. دورتنچى كوتىڭ تاكۇندا
 اسلام عىسكىرىنىڭ بخت بېزمەنى باصا باشلاب، رىستىم عىسكىرى نىق فىسرلاندى. شول
 آرادا رىستىم ئوزى ئوتتولوب عىسكىرى قاچارغا طوتوندى. بونى كورگاچ اسلام عىسكىرى
 تاغىدا باطرانوب تىگىلەرنى تەلەگەنچە طوقمادىلار. آخردا ايران عىسكىرى او طوز
 مڭ تىلفات فالدىروب قاچارغا مجبور بولدى. بو صوغشىدا اسلام عىسكىرىدەن سېكز
 مڭگە ياقىن تاغات بولدى. بو صوغشى فادىسيە دېگان اورىدا بولغانلىقدان «فادىسيە
 صوغشى» دىب آنالار. فادىسيە صوغشى عراق وايران صوغشىلارنىڭ ايك زورىسى
 سانالار. بوندىن صوڭدا صوغشىلار بولسادا، ايرانلىلار بو قدر زور كوچ قويا
 آلمادىلار بونداغى چاقلى قارشىلىق كورسەتە آلمادىلار. فادىسيە صوغشىدا اسلام
 عىسكىرىنىڭ سانى ۵۰ مڭلەپ بولوب، ايران عىسكىرى ۱۵۰ مڭلەر چاماسى ايدى.

بوندىن صوڭ سەدكە ايراننىڭ پايتختى بولغان مەدائىنگە (حتە زىفون) بول
 بوتونلەي آچق ايدى. اول برده فرصت قاچماسدان شوندا يوردى. مەدائىن دچەل
 تىرىنىڭ ايكى ياغنا سالغان زور بر شىر بولوب، اوچ يوز يىلدىن بېرلى ساسانىيان
 ھكىمدارلارنىڭ پايتختى ايدى. بوندا بو وقتقا قدر عربلەرنىڭ توشلەرىنەدە كورمەگان
 زور وزىنتىلى سرايلار بيك كوب ايدى. اسلام عىسكىرىنە بو شىرنى آلو اوچون
 نىق صوغشورغا طوغرى كېلەدى. چونكە فادىسيە مغلوبىتىدەن صوڭ فرال يىزد جرد،
 مەدائىننى صافلى آلماپاچاغىنا اشانوب، قىمتلى خزىنەلەرن آلوب الوغ مأمورلەرى
 بلەن «ھلوان» شىرىنە سزدى. حتە زىفوندا عرب عىسكىرىنە توشكان غنىمىنىڭ ايسەنى
 سانى بوق ايدى. فرال ئوزى بلەن بايتاق نەرسە آلوب كېتە آلسادا، عصرلاردان
 بېرلى مەنىت مركزى بولوب كېلىگان اوشبو شەردەگى سرايلارنىڭ قىمتلى جەازلارن
 آلوب كېنو مەكن بولمادى. شونلىقدان سرايلارداغى بوتون قىمتلى جەازلار بولار
 بولينا الە كدى. موندان نىگنە بوق ايدى دېسىڭ: آلتون و كەوشلەر بلەن زىنتلەنگان
 قىزلەر، قىمتلى تاجلار، قىمتلى اصل ناشلار او طورتلوب باصالغان پالاسلار، اصل
 ناشلار او طورتلغان آلتون و كەوش صابلى قانچلار، ئەللە نىلەر، ئەللە نىلەر بارسىدا
 بار ايدى. مەدائىن آلتو بلەن سەد حضرتلەرى موندان بر مەسجەد بنا قىلدردى. شولاي
 ايتوب موندان اون آلتى — اون چىدى يىلغنا الك پېغەرنىڭ طوغان شەرىدە، مەكەدە
 اوقولا آلمىغان آدان، ايراننىڭ پايتختىدە اوقولا باشلاندى.

پايتخت آلتىچاق اشلەر گل آلتا كېتىدى. تورلى شەرلەر برسى آرتلى برسى

بیرلگنه باردی. شوشی هجرتنك ۱۶ نچی یلندا اوق اسلام عسکری «میدیه» تاوارینا قدر باروب ییتدی. ۱۷ نچی یلن ۱۹ نچی یللار آراسندا حوزستان ولایتی آلتدی. ۲۱ نچی یلدا میدیه تاواری کیچلوب «نھاوند» شهری آلتدی وشول صوغشدا ایرانلیلارنك ایك صوگفی کوپلری صندرلدی. بو صوگفی صوغشلاردا اسلام عسکرینك باش قوماندانی «نعمان بن مقرن» اسمنده گی بر قهرمان ایدی. اول نیاوند صوغشندا مونترولوب، آنك اورنینا فالغان حذیفه بن الیمان کوچلی ایران عسکرن نارمار کیتروب نھاوندنی آلورغا موفق بولدی. ۲۲ نچی یلدا بر طرفدان حاضرگی طیرانغا قدر، ایکنچی طرفدان آزر بیجانغه قدر باروب ییتلیدی. ۲۳ نچی یلدا عدان، اصفهان آلنوب، شمال شرقی چیتدهن خراسانغه قدر باروب ییتلیدی. شولای ایتوب حضرت عمرنك خلیفه لگی وقتندا کوچلی ایران دولتی بونولدی. صندرلوب، ایران مملکتینك کوبره ک قسمی اسلام مملکتینك بر کیسه گی بولوب فالدی. شوشی وقتلاردا بختسز قرال یزد جردکه بر اورندان ایکنچی اورنغا قاچوب بوررگه طوغری کیلیدی. ایران مملکتی اول وقتلاردا «فارس مملکتی» دپ بورنله ایدی. مونا بو بیرلرگه اسلام دینی شول وقتلاردا کروب فالدی.

حضرت عمر زمانندا سوریه و فلسطین فتوحاتی

اجنادین صوغشینك سوریه فروتنداقی ایك برنچی زور صوغش بولغانلقن، بوندان صوگ خلیفه ابوبکر اوزاق طورمی وفات بولغانلقن یوغاریدا بازوب مونتکاه ایدک. اجنادین مظفر بندنه صوگ اسلام عسکری بیک تیزلک بلن آلفا بلسدی. ایمپراطور هر افلیوس بولارغا بیک فاتی ضربه یاصار امیددی بلن «أنطاکیه» غا اورنلاشوب کوچلی عسکر ترتیب ایتوب بلن مشغول بولدی. باش قوماندان خالد بن الولید، عمرو بن العاصنی فلسطین مولاکسه سن قولغا توشروب بتررگه، شرحبیل بن حسنه نی جنوب سوریه نی ضبط ایتوب بتررگه قالدروب، ثوزی یزید و ابو عبیده لار بلن دمشقا قاراب بوردی. عمرو بن العاص بیک تیز آرادا فلسطیننك کوبره ک قسمن قولغا توشوردی. شرحبیلده هیچ بر فارسلیقی کورمه سدهن آلفا بارا بوردی. ۱۴ نچی یلنك باشندا خالد دمشقا بیتوب شهرنی محاصره قیلدی. کریهست غایت درجه ده نق بواب صافلاوچی عسکرده کوچلی بولغانلقدان شهر بیک اوزانغا جدادی. نهایت آلتی آی محاصره دان صوگ اوشبو زور شهرده بیرلرگه مجبور بولدی. خالد، شهر خلقینا غایت درجه ده بوشاق معامله قیلدی: چبرکه ولرگه هیچ بر تیبلمه دی؛ خلقغا

ئوز دىنلەرنى مۇنارغا تامام اپرىك بېرىلدى. بۇنداقنا ئوغل، باشقا بىرلەر دەدە اسلام
 عسكىرى گىل شولاي ياخشى مەاملە قىلالار، ھېچ كەمىك دىن و مىلىتىنە قانغۇلار ايدى.
 بو اشلەر آلارنىڭ مۇققىت قازانولارينا بىك زور ياردەم ايتە ايدىلەر.

خالد، دىمشقدا ايزىد بن ابى سفياننى قالدروب ئوزى آغا تابا ھرىكت ايتىدى.
 اوزاق ئونىچە «بەلك» شەرى دە آلدى. بو وقتلاردا ايمپىراتور ھەر قل «ھەس»

شەرىندە غابت كوچلى عسكىر جىغان ايدى، اوشبو عسكىر روم، خرىستىيان ھرىلەر
 وارمەنلەردەن عىبارت بولۇپ بوز مۇكىگە طولا ايدى. ھرب عسكىرىنىڭ قوماندانى

غسان كەنى «جىلە بن الایم»، ارمن عسكىرىنىڭ قوماندانى «ۋاخان» بولۇپ، بوتون
 عسكىرگە باش قوماندان «فودر» اسمى الوغ ھر گىنېرال ايدى. خالد بن الولېد،

آلدندا شول چاقىلى زور كوچنىڭ جىيلغانلغىن بىلگىچ بوتون كوچنى ھر بىر گە جىيۇپ
 قىطى صوغشور اوچون آرتقا تابا چىگنە باشلادى. شولاي ايتۇپ بەلك و دىمشق

شەرىلەرى وقتلى اولاراقى اسلام عسكىرىندەن نازارتلىدى. بايقاق وقتلار آقى فرەلەرنىڭ
 بەرشولەردەن سوڭ ابكى عسكىر ھر بىرنە قارشىلاشۇپ «اردن» بىلغاسى بوپىندا

«بىرموك» دىگان بېردە باقالاشورغا باشلادىلار. صوغش افراط درجەدە قاننى وقتلى
 بولدى. ھەر ابكى باق غابت درجەدە نىرمانلىق كورسەتدىلەر. اسلام عسكىرىنە

شوندى آور وقتلار كىلدى، كە شىقت طوناشلىقى ايتۇپ بورگان خاتونلارغا چاقىلى
 صوغشورغا طوغرى كىلدى. آخردا اسلام عسكىرى بىك نى مۇققىت قازاندى، دىشان

عسكىرىنىڭ باش قوماندانى ئوتىلدى. روم عسكىرى بىكتلەر چە صوغشوب بوتونىسى
 دىرىك ئىلچدان كىچىرلدىلەر. ۋاخان ايسەن قالغان عسكىرى بلەن قانچى؛ جىلە بن

الایم اسىر ئوشدى. ايمپىراتور ھراقىبوس عسكىرىنىڭ چىكىلگانلىگىن ايشىنكچ
 سورىبە فلسطىندان بوتونلەى امېد ئوزۇپ پاپىتخنى «قسطنطينىنە» غا قايىتۇپ كىندى.

بىرموك صوغشى سورىبە فرونتداغى صوغشلارنىڭ ايك زورىسى سانالادر. بوندان
 سوڭ روملارغا، اسلام عسكىرىنە قارشى زور كوچلەر فويۇ مەكن بولمادى. اسلام

عسكىرى ھر ھر آرتلى سورىبە و فاسطىن شەرىلەرن قولغا ئوشورۇپ بولۇپ كىك آغا باردىلار.
 خالد بن الولېد عومما دىنانىڭ الوغ قوماندانلارى توسلى بىك قاننى كوڭلىبىك

بلەن تانلغان كىشى ايدى. آنىڭ بوتون اشى آلدىنا كىلگان دىشاننى ايزو و تارمار
 كىتروپ تاشلاو ايدى. حالبو كە خلىفە ھەر مەلىكتلەرنى مەكن قدر آزاراق قان توگۇپ

صلح بولى بلەن آلوطرىندا ايدى. شونلقتان اول خالدىنى باش قوماندانلقتان ئوشورۇپ،
 آنىڭ اورنىنا يەوشاق كوڭللى و صلح طرفدارى «ابوعبىدە بن الجراح» نى قويارغا بولدى.

لاكن ايمپىراتورنىڭ بىك كۇب عسكىرىلەن اسلام عسكىرىن سېرۇپ توگەرگە نىتلەنگانلىگىن

ایشتکلیچ، خالدنی بر آزاغا کیره گسنوب بو فکرن عملگه قویبی طوردی . بوموک
 نطعی محاربه سندن صوگ خلیفه گه اوشبو فکرن عملگه قویارغه فرصت آچلدی .
 اول کویبی آزمی وقتلاردان صوگ ابو عبیده گه مکتوب یازوب ، باش قوماندانلقنی
 ئوزینه آلورغا و خالدنی ئوز قول آستندا فرقه قوماندانی اینوب قالدیرغا امر ایندی .
 خلیفه ننگ مکتوبی تابشیرلغاندا اسلام عسکری باکادان دمشقنی محاصره قیلوب یازنا
 ایدیلر . بئوک صوغشندا چینگلوب ئاچقان ایبه پراطور عسکرلریننگ بیک کویبی موزدا
 کیلوب بیکله نگانلکدهن اسلام عسکرینه دمشقنی آلوبایتاق آور بولدی . ابو عبیده
 حضرتلری ، آندی موندی حال بولوب اسلام عسکریننگ چینگلوبینه سبب بولماسون
 اوچون مکتوبنی خالدکه کورسه تمه دی . نیابت ۱۵ نچی یلنگ آخرنده دمشق شهری
 بیرلرگه مجبور بولدی . مونا شونندان صوگقنا ابو عبیده عسکرنی چیبوب خلیفه ننگ
 امرن اوقوددی . شول قدر زور اشلر کورسه تنکان خالدکه البته بویک آور کیلدی .
 شولایدا اول برسوز متهتمه سدهن خلیفه ننگ امرینه باش ایدی . بوندان صوگدا اول
 اولگی غیرتی بلهن صوغشودا دوام ایندی . ابو عبیده حضرتلری باش قوماندان
 بولسادا ، هر وقت خالددهن کیکاش صوری و هر وقت آننگ فکرن قول ایته
 طورغان ایدی . خالد اسلام قوماندانلاریننگ ایک الوغسی سانالادر . اول هیچ بر بیرده
 چیکلمه دی ، هیچ بر صوغشدا آننگ بختی آلدانمادی . سوریه صوغشلاریننگ بوند
 موقعتلی باروینا ایک برنجی سیبچی اول ایدی . مونی خلیفه ده بله ، بوتون اهل
 اسلامدا بله ایدی . خلیفه ننگ آنی باش قوماندانلقدان توشور و ویننگ ایکمچی سیبده
 آننگ ارتق کوتەرلوب کیتوب ، آندی موندی اوکفایسزلقلار چقار ووندان فورقوندان
 ایدی . خالد ، عسکری طرفندان شول قدر سوبل ایدی ، که اول نهرسه گنه نوشسادا
 لام میم دیه بیچه اورینما کیتره ایدیلر . اول هجرتنگ ۲۱ نچی یلندا حمص شیرنده وفات
 بولدی . خلیفه عمرنگ آننگ طوغر یسندا «مینم آنی قوماندانلقدان توشوروم آکاردا
 کیه چیلک گورگاندهن تو گل ، آننگ بیک کوتەرلوب کیتوب آندی موندی اوکفایسزلقلار
 چقار ووندان فورقاندانلر » دیگانلنگن سوبیللر . لکن خالد آندی کیشی تو گل
 ایدی . اول خلیفه گه هر کمدن آرتقراق اطاعتلی ایدی .

دمشق آلتقاچ باش قوماندان ابو عبیده عسکرنی اولده گیچه دورنکه بولوب ،
 عمرو بن العاصنی فلسطین ئولکه سن ضبط اینوب بتررگه ، یزید بلهن شرحیلنی
 اورتا سوریه نی قولغا توشوروب بتررگه قالدروب ئوزی شمالگه حرکت ایندی .
 بو وقت خالد بن الولید آننگ عسکرنده ایدی . شولای اینوب شمالده حمص ، حلب ،
 قنسرین شهرلری هر بر آرنلی ابو عبیده قولینا توشدی . ۱۶ نچی یلنگ آخزلارندا

سوريه و فلسطيندا اَظْطَاكِيه، قَيْسَارِيَه وُقُدُس كِبَك نَق كَر بِيَسْتَنَلِي شِيَر لَر دَهَن باشقا بِيَر لَر بُونُونِي سِي اهل اسلام قَوَايِمَا كِبِيُوب بِنْدِي. شُونَلَقْدَان حضرت عمر اوشبو بِلَنك آخِرِنْدَا، تَوْبَلِي اِدَارَه اَوْرِنَلَا شِدْرُو اَوچُون سوريه گه مُوزِي سَفَر اِبْتَدِي. خَلِيْفَه دَمَشَقَنك چُون بِنْدَه «جَابِيَه» دِيگان بِيَر گه باروب بِيَتِكَا نْدَه بُونُون سوريه فَرُونْتِي قَوْمَانْدَان لَارِي وَاَنَاغَلِي صَحَابِيَه لَار اَنِي قَارْشِي آلورغا چَقْقَان لَار اِبْدِي. بُولار اَوَّلِكِي طُور مَشَلَارُون بُونُون لِي دَبْرَلِك اُونُون تُوْب، باغشِي اَنَلَار دَا، قِيَمْتَلِي وَا سِيَا ي كِي بِيَل رَدَه اِبْدِي لَر. خَلِيْفَه مُوزِي بِيَك پَرَا صُطُو ي كِي بِيَل رَدَه اِبْدِي. اول قَوْمَانْدَان لَار نِي «اَوَّلِكِي طُور مَشَكْزَنِي بِي گِرَك تِي ز اُونُون قَانَسَن» دِي ب تِي ر گ ب تاشلادِي. اوشبو بِيَر دَه خَلِيْفَه بُونْدَان صَوك سوريه نك نِي چَك اِدَارَه قِيَلِنَا چَاغْن، بِيَر لِي خَلْفَلَار نك نِي چَك مَعَا مَلَه قِيَلِنَا چَا قَلَار ن بِي لِي گِي لَدِي. بِيَر لِي خَلْفَلَار نك نِي چَا مَقْوَم و حَقْوَق چِي تِنْدَه مَمْلِكَت نك خُو جَه لَارِي بِلَه ن بَر تِي گِي ز بُولَا چَا قَلَار ن، دِي ن و مِلِي ت لَار ن طُو تَار غَا نَمَام اِي ر ك بِي ر لَه جَه گن، آلَار دَان بَارِي بَر مَقْدَار نَالُو غ آلُو بِلَه ن كَفَا بِي لَه ن لَه چَه گن بِيَان اِبْتَدِي. بُونْدَان صَوك اول نُوْر لِي بِي ر لَه ر گه غُو بِي ر نَا طُو ر لَار قُو بُو ب مَدِي نَه گه قَا ي تُوْب كِي تِنْدِي.

فلسطين بِيَر ن قَوْلَا تُو شُر ر گه قُو شَل غَان عَمْرُو بِن الْعَاصِقَا اِي ك اَوْر اَش قُدُس شِيَر ن آلُو بُولدِي. چُون كِه قُدُس خُر سْتِيَان لَار قَاشِنْدَا مَقْدُس بَر شِيَر بُولُوْب اَنْدَا حضرت مَرْ يَمَنك نَرْ بَه سِي و «مَقْدُس حَمَامَه كَلِي مَه سِي» بَار دَر. شُونَلَقْدَان اِبْيِي ر طُو ر عِرَاق لِيُوس بُو كَا بِيَك نَق اَهْمِي ت بِي رُوْب، اَنِي صَافَلَا نِي «ارطوبون» اَسْهَلِي صَوغِش اَشِي نَه بِيَك اَو مَنَا و بِيَك بَاش لِي گِي نِي رَا لَغَا تَابْشُر دِي. عَمْرُو بِن الْعَاصِقَا دَا بُو چِي تِنْدَه نِي گِي كَار دَه ن قَالُوْرَانِي كَشِي تُو گَل اِبْدِي. لَا كِن كَر بِيَسْتَنَلِي بِيَك نَق بُولُوْب، ارطوبون بِيَك زُوْر فِدَا كَار لَق كُوْر سَه تِي كَان لِي كَدَه ن مَحَا صِرَه بِيَك اُوْرَانِي دَوَام اِبْتَدِي. شُو لَا ي دَا نَا ي چَان بُولَسَا دَا بَر وَ قْت شِيَر نك عَمْرُو قَوْلِي نَا تُو شُو رِي اَنَق اِبْدِي. ارطوبون شُونْدِي مَقْدُس بَر شِيَر نِي عَمْرُو قَوْلِي نَا تَابْشُرُونِي كِي مَه چِي لَك كُوْرُوْب، آ كَا شِيَر نك خَلِيْفَه نك تُوْر زِنْدَه ن بَاشَقَا غَا تَابْشُر لَمَا بَا چَاغْن آ كُ غَا ر نْدِي. شُونَلَقْدَان عَمْرُو بِن الْعَاصِقَا مَسْئَلَه نِي آ كُ غَا ر تُوْب خَلِيْفَه گه مَكْتُوب يَاز دِي.

خَلِيْفَه قُدُس كِه كِي لِي گَا نْدَه، كَر بِيَسْتَنَلِي صَافَلَا چِي ارطوبون اِبْتَدِي اَنْدَان صَرْغَان اِبْدِي. اَنَك بُولَا ي اِي تُو رِي اهل اسلام قَوْلِي نَا تُو شُو دَه ن عَا ر لَه نِي گَا ن لِي كَدَه ن بُولَسَا كِي رَه ك. عَمْرُو قُنْدَا غِي كِبَك خَلِيْفَه اوشبو نَار بِيغِي سَفَر نِدَه دَه بِيَك پَرَا صُطُو ي قِيَا تِنْدَه اِبْدِي. مُوسْتِنْدَه اِي سَكِي وِيَا مَالُوْب بِي تِكَا ن چِي لَان كِبَك نَه رَه، اَسْتِنْدَا حَكْمَدَار لَار مَنَه طُوْر غَان قِيَمْتَلِي بُو گِن وَا بِي ر بِلَه ن زِي نْتَلَه نِي گَان بُو گِرَك اَت تُو گَل، صَحْرَا عَرَبِي

منه طورغان و آدمون ايسه بله كنه آتلى طورغان دويه ايدى. يېتەسە فى سېدە ندر
 آتما قىسكە يېتەر آلدندان قولى بلەن اېكېسىنە بر دويه گە منگاشوب بارغا
 طوغرى كېلىدى. نەق قىسكە كرگانده گنە دويه گە آنلانورغە نوبت قولغا يېتوب
 خليفە گە دويه نىك تزگننەن طوتوب كررگە طوغرى كېلىدى. مقدس شەردە اېمپىراطورلارنى
 پالت بولت ايتوب طورغان قويمەلى كېيەلەر كېگان مأمورلەر آراسىندا، آلتون
 كەموش بلەن زېننەلنگان شەب صوغش آنلارنىدا گوررگە اوگرەنگان خلق، دويه گە
 منگاشوب كرگان ايكى عربنى كوروب شاق فاندېلار. باشدا بولار البتە بوگا
 اشانمادېلار. لاکىن صوكراق شەردە گى بوئون اشلەرنىك شول دويه تزگنى طوتوب
 كرگان كشى قولندا بولغانلەن كورگاچ اشانماسقا بول فالەمادى. حضرت عمر شەر
 خلقى بلەن غايەت يەموشاق مەاملە قىلدى. آلازغا دېن ومېلىنلەرن طونارغا نەمام ايرك
 بېردى. مونا شول وقت اول حاضرگى كونگە قدر «مسجد عمر» دېب يورنىلنگان
 مسجدنى بنا قىلدى. قىس شەرىنىك اعل اسلام قولينا كرووى ھىجرىنىك ۱۷ نچى
 يىلندا بولدى. بوندان صوگ انطاكيە، قيسارىيە كېك كرېستلەردە بر بر آرتلى
 توشوب، بوئون سور يە و فلسطېن دولكەلەرى اسلام مەلىكىنىنىك بر كېسە گى بولوب قالدى.
 اوشبو دورت بېش بل اچنە اسلام عسكرى كېرەك عراق و ايراندا وكېرەك
 سور يە و فلسطېنلاردا چىكسىز زور موفىقىتلەر كوروب تېرىلەر يە صېيشا آلماسلىق
 درجەدە شادلانسالاردا، ايكنچى ياقندان بېك آور كونلەر كېچررگەدە طوغرى
 كېلىدى: ھىجرىنىك ۱۷ نچى يىلندا قىسكە ياقن «عمواس» دېگان بر اولدا چوما
 آوروى باشلاب تېز آرادا بېك كوب بېرلەرنى قاپلاب آلدى. بر يلقا صوزلغان
 اوشبو آورودان بوز مكلەرچە كشى قىلدى. شولار اچنە الوغ صحابەلاردان دا
 بايتاق كشى بار ايدى. مثلا الوغ صحابە «معاذ بن جېل» شول وقت وفات ايتىدى.
 اول صحابەلارنىك ايگ عالەلەرنەن ايدى. باش قوماندان ابو عبېدە، فرە قوماندانلارنى
 زېد بن ابى سفیان بلەن شرحبېل بن حسنەدە اوشبو چومادا قربان بولدىلار.
 بولار اوچىسى دە صوغشنىك باشندان بېرنى سور يەدە بولوب، غايەت زور فدا كارلقلار
 كورسەنىكان كشىلەردى. ابو عبېدە غايەت الوغ صحابەلاردان سانلادى. اول الوغ
 قوماندان بولو اوستېنە غايەت صوفى، غايەت تقوا بر كشى ايدى. بونىك وفات خېرن
 ايشىكچ خليفە ھەرنىك، بالالار كېك بىقلاغانلەن سوبلېلەر. بىزىد، بر قتلار مەكەنىك
 رېئىسى بولوب پېغېمەر بلەن نى صوغشقان ابو سفیاننىك اوغلىدىر. اول صوگ
 كونلەردە دمشقدا گوبېرناطور ايدى. خليفە اول وفات بولغاچ آننىك اورنىنا اتېسى
 مەاوبەنى قويدى.

ایران فرودتند امدائن آلتفاج خلیفه عمر، بوند اغی صوغشلارنی بر آزیهوشانوب
الجزیره گه عسکر بیبه رتکان اییدی. «عیاض بن غنم» اسمنده گی مشهور قوماندان
قول آستند اغی عسکر ۱۸ بله ۲۰ نچی یللار آراسندا اوشبو بیرلارنی ده قولغا
توشوردی. شونک بله بر گه «حبيب بن مسلمة» اسمنده گی الوغ بر قوماندان قول
آستندا بر بولک عسکر ارمنستان گولسکه سینه کروب کینوب بابتاق بیرلر فتح اییدی.

خلیفه عمر زمانندا مصر و مغرب فتوحاتی

سوریه و فلسطین فرودتی قوماندانلارندان عمرو بن العاص، قانس توشوب
فلسطین گولسکه سی بوتونله ی فولغا کرگاج مصر بیرینه کوز تگه باشلادی. بومملکت
شرفی روما ایبیراطور اغی قول آستندا بولوب توب خلقی قبطیلار اییدی. مصر ایسکیده
بیرلی بیرینک منبتلگی، خلقینک باغلی بله مشهور اییدی. عمرو بن العاص الگره ک
بوند بر مرتبه باروب ایتقانلقدان آند اغی احوال بله بر قدر نانش دا اییدی. اول
ایبیراطورنک مأمورلاری طرفندان ایزلوب یاتقان بیرلی خلقنک اسلام عسکرینه
باغشی تاراولارینا ایشانا اییدی. شونلقدان اول خلیفه ده رخصت صورامیچه اوق
۳۵۰۰ عسکر بله بولغا چقدی. اوشبو خبر مدینه گه ایشتلگاج، خلیفه بوقدر آز
عسکر بله عمرنک شونلی زور سفر گه چغووینا پوشونسادا ایندی اش گوتکان
اییدی. عمرو بن العاص نک مصر بیرینه کروب کینوی هجرتنک ۱۸ نچی یلندا بولمشدر.
عمرو بن العاص یولدا واق تویه ک فرقلارنی بر بر آرتلی طونماغاندان صولک،
اورتا مصردا «ابوان» اسملی بر قوماندان قول آستند اغی باغشوق کوچلی عسکر
بله نارشیلانوشوب آنی چیکدی. قوماندان گوزی گوتولدی. بووقتلاردا ایسکیده،
فرعونلر زمانندا مصرنک پایتختی بولغان «مه مپیس» (بابیلینون) خرابهلری یانندا
اسلام عسکرینه فارشی بیک زور کوچ اوپوشدرلا اییدی. آزغنا عسکر بله بوندی
زور کوچک فارشی طورونی اوپغادا کینررگه یارماغانلقدان، عمرو بن العاص
خلیفه گه مکتوب یازوب یاردهم صورادی. خلیفه قومانداننک گوتنچن قولغا آلوب
مشهور صحابه لاردان «زبیر بن العوام» قول آستندا ۴۰۰۰ عسکر بیبه ردی. بووقت
ایبیراطور عراقلیوس مصر مسئله سینه نق اهمیت بیروب، عسکرگه قوماندانلق
ایتوا چون ایشانچلی گینیرالاردان «فیودر» فی بیبه رگان اییدی. حاضرگی «القاهره» گه
یاقن «هیلبه پولیس» دیگان شهرده ایکی عسکر اوچراب، فانلی صوغش صورکندا اسلام
عسکری، فیودر عسکرن نارمار کینروب ناشلادی.

بوغار بدادا ئۇيىشكان ايدىك: توب مصر خلقى بولغان قبطيلار روملارنىڭ جەر
 وظاملارنىدان، ايهبىرپاتور مأمورلەرنىڭ آوز نالوغلارنىدان وغىبانلارنىدەن جودەپ
 بىتكالەر ايدى. بولار خرىستىيان دىنئندە بولسالاردا، رىسمى مەنەبىكە باشقا مەنەدە
 بولغانلقدان بو چەتئەندە قىستىقلىق كورەلەر ايدى. اسلام عىسكىرنىڭ واسلام
 مأمورلەرنىڭ ياخشى مەاملەلەرن، دېنئە تەمام ايرىك بىرگانلىكلارن ايشىتكان اوشبو
 يىرلى خلق، مەر بېردە بولارنى خوش قىبول ايتە وقارشىلىق كورسەتەن ايدىلەر.
 يېتەسە ايسكى خوجەلارنىڭ بىخىسولگىنە فارشى فورمان ايهبىرپاتور ھرافىموس
 وفات ايتوب شىرقى روما دولتئندە تىخت نىزاعلارى باشلاندى. مونا شول سىببى مەر و
 بن العاص بىر اوج عىسكىر بلەن آزغىنا وقت اچئدە عقلازغا كېلەسەنلىك اشلەر اشلار
 تاشلادى: اول بىر بىر آرنلى شىرلەر آلوب آخردا مصر نامېستىگىن صلح صورازغا
 مەجبور ايتدى وشولاي ايتوب جنوبى واورنا مصرنى بونونلەي قولغا توشوردى.
 ايتدى آڭا شەلى مصرغا بوررگە وابىسكېدەن بىرلى سوداسى و علم بورتلارى
 بلەن مشهور، نىق كرېستلى اسكندرىيە شەرن قواغا توشورەسىگنە قالدى. صلح
 شىرلار بىنا قاراغاندا بونون مصر اهل اسلام قولينا كېچەرگە تېوش بولسادا،
 اسكندرىيەگە كر وب اورنلاشقان روم عىسكىرى نامېستىگىڭ بو اشىنە راضى بولۇپ،
 كرېستنى صوغىشىز بېرەسەكە نلگانلىكئەن مەر وگە بوندا عىسكىر بلەن بوررگە
 طوغرى كېلىدى. شور مەاصرە قېلىنوب بېرلورگە مەجبور بولىدى. اسكندرىيەنىڭ
 آلنوى مەرتنىڭ ۲۲ نچى يلىدا ايدى.

بوندىن صولك مەر و بن العاص ياڭا ضبط ايتلىگان مەلىكئەنە اداره اورنلاشدى و
 بلەن مشقول بولىدى. اول ياڭادان اورنا مصرغا قايتوب بايىلىون خرابەلارى
 ياندا بىر شەر بىنا ايتىردى. اوشبو شەر حاضرگى ايسكى قاعرەدەن عبارت بولوب
 اول وقتلاردا «الفسطاط» دېب آتالا ايدى. اوشبو وقت مەر و بن العاص طرفندىن
 بىنا ايتىرلىگان مسجد حاضرگى كونىگە قىر سلامت بولوب، «مسجد مەر و» دېب
 يورتلەر. مونا شولاي ايتوب كوب زماڭلاردان بىرلى شىرقى روما ايهبىرپاتورلىقى
 قول آستىدا ايزلوب كېلىگان مصر خلقى دا اهل اسلام قولينا كېچوب حقايت
 وعدالت بلەن اداره قىلنا باشلادىلار. اسلام قولينا توشكان باشقا بىرلەردەگى كېك
 موندادا اسلام دېفن قىبول ايتوچىلەر بىك كوب بولىدى. حاضرگى كوندە مصر
 بونونلەي اسلام مەلىكئەتتەر.

مصر صوغىشلار بىنا يالقانوب آفرىقانك شىمال طرفلارنىدان دا بايتاق بېرلەر
 اسلام مەلىكئەتتەنە قوشلىدى. مثلاً بىرقە شەرى، آڭا يالقانوب حاضرگى طرابلس

ئۇلارنىڭ شول ۋاقىتلاردا ضبط اينىلدى. طرابىلسنىڭ آلنوۋى ۲۲ نچى يىلىدا بولۇپ مشهور قوماندان «عقبە بن نافع» فولندا بولمىشدر.

مونا شولاي ايتوب حضرت عمرنىڭ اون يىل يارمىغا سوزلغان خلىفەلىگى وقتىدا عراق، ايران، الجزىرە، سوريە، فلسطين، مصر وطرابىلس مەملىكەتلىرى اسلام دولتى قول استىنا كروب اسلام مەملىكىنى غايىت درجەدە زورايوب كىتىدى. اول ايندى حاضر چوللك، ئاۋاقى و ئاشلىق عربستان ئۇلكەسىدەن كەنە عىبارت بولمىچا، دىنازك ابىك مەنەب بولغان عراق، الجزىرە، سوريە و مصر ئۇلكەلەردە ئوزبىنىڭ اچىنە آلتى. صوغدىلاردا ئوشكان غنىمەتلەر و يېرىلى خلىقدان آلتىغان ئالوغلار آرقاسىدا اسلام مەملىكىنى غايىت درجەدە بايوب كىتىدى. اولدە بىر كېسەك ايكەمە ككە آبدىراب يورى ئورغان عرب، ايندى ئورلى نەملى آشلار بلەن صىلانا، اولدە چاق عورنىن ئورتوب بورگان صحرا كىشىسى ايندى يەك كېسەلەرگە كوملوب يورى باشلادى. اوشبو مەملىكەتلەر اسلام قولينا كېچوب عربلەرگە ئورمىش ايرىكنە يوب كىتكەن كېك، شول مەملىكەتلەردەگى يېرىلى خاقلاردا ايسكى خوجەلارنىڭ جېر و ظەملەرنىدىن، اورنىسز فصولارنىدىن، دىن و مەنەبەلەر بىنە قارشى ئوشولەندەن قولتوب، طوغرى، عدل، بەش خوجەلار فولندا طىنج و راحت بەشى باشلادىلار.

خلىفە عمرنىڭ وفاتى و حضرت عثماننىڭ تاختىگە كىچوۋى

حضرت عمر قىرىشنىڭ «بەنى عدى» نىسلىدەن بولوب آتاسى «الغضاب»، آناسى «حەننە بنت هاشم» در. اول بىك حقائق و طوغرىلىق طرفدارى بولغانغا كورە بېغەبەرمز آنى «الفاروق» دىب آنامىشدر. اول ۲۷ يەشىدە وقت ايمانغا كېلىگان ايندى. اول حضرت ابوبكر دەن فاللا ابىك زور صحابە ايندى. آنىڭ بېغەبەرمز زمانىدا اوق اسلام دىن بىنە اينىكان خىدەمتلەرى غايىت درجەدە كوب بولوب، بېغەبەرمز ابوبكر دەن فاللا ابىك ياقىن صحابە ايندى. خلىفە ابوبكر زمانىدا اول آكا ابىك زور كېكاشچى و ياردەمچى بولدى. خلىفە ابوبكر آكاردا مەملىكەت اداره ايتو اوچون مېچ كەدە ئابىباغان كوچ و اقتىدار كورگانلىكدەن آنى ئوزندەن سوڭ ولى ەھد تەجىبىن ايندى. واقعا اول حضرت ابوبكرنىڭ ئكرن آرتقى بلەن درىستكە چقاردى. اول اون يىل يارمىغا سوزلغان خلىفەلىگى وقتىدا عربستان مەملىكىنى غايىت درجەدە نىق كېكايىتوب، شول زماننىڭ ابىك زور و كوچلى دولتى ايتوب تاشلادى. بونىڭ ئوستىنە اول مەملىكىدە كوزگە كورنورلك اصلاحاتدا باصارغا ئولگوردى. كوفە، بصرە، الفسطاط كېك سوڭىدىن علم مەركەزلىرى بولغان زور شەرلەر آنىڭ زمانىدا سالىندى.

اول مەلئكنى تۈرلى ولايتلەرگە بولوب آراغا والبلەر قويدى. ھەر بىردە اسلام
 ھكەملەرن يۈرتۈ وخلق آراسىداغى نزاغلارنى چىشىم اوچون قاضىلار تەيىن اپتىدى.
 ياڭا آلتەن بىرلەرگە اسلام دىنن تاراتو اوچون مەغلەلەر بىبەردى.
 حضرت ھەر، غېرنلى، باطر بورەكلى، فانى قوللى، ئوز فەكرندە نى، ادارەگە
 اوستا بركشى اپتىدى. آنڭ شول چاقلى آرنغا وقتدا شوندى زور اشلەر اشلەپ
 تاشلاوى بونى آچق كورسەتەدر. اول شول فانى قوللىقلى و ادارەگە اوستالغى
 آرقاسىدا باشباشداق عربلەرنى اويوشدروب ايران و بىزانس مەلئكتلەرى ئوستىنە
 بولوپ كېك آغزورغا موفق بولدى. اول شول غېرتى و باطر بورەكلىلىكى آرقاسىدا
 ھىزارلاردان بىرلى دىنباي تترەتوب طورغان كىسرى و قىمىزلار (۱) بلەن يافالاشورغا
 چسارت اپتىدى. حضرت ھەر اسلام خلىفەلەرى اچندە اوك الوغ خلىفەدر. عربستان
 دولتىنڭ چن مۇسسەدە اولدر. اول اسلام تارىخىداغنا توگل، بونون دىنيا تارىخىدا
 اوك الوغ ھكەمدارلاردان سانالادر. عدالت طوغرىسىنا كېلگاندە تارىخدا آنڭ
 كېك ھكەمدار نابو بېك چىتىن بولور. باي، يارلى، الوغ، كچوك، بوغارى، توبەن،
 ھالم نادان، آنڭ فاشىندا نېگز بولوب، نلەسە كم ئوستىندە ھقى بولسون آلەى فالەى
 اپتىدى. ايسكى زمانلاردا توبەن خلقنڭ چىلكەسىنە منوب اوطورغا اوگرەنگان
 الوغ و شرىف كشىلەرگە آنڭ زمانىدا ماصايورغا وتلگانچە قىلانورغا بول بوق اپتىدى.
 حضرت ھەرنڭ نى درجەدە طوغرىباي و عداللك طرفىدارى بولوبىنا شوشى وانەھى
 سويلەو بىتەدر: بىرموك صوغشىندا غسان كەزى اسلام ھىكەرى قولبىنا اسىر توشوب
 اسلام دىنن قبول اپتكەن اپتىدى. بىروقت اول ئوزىنڭ الوغ نورەلەرى بلەن مەگە
 باروب ھج قىلدى. ھجەدە كەبە اللەنى ئەيلەنگاندە بېك طغراق بولا. مونا شونىدى
 طغراقدا بىر ھىرا عربى يالقشاق بلەن آنڭ ايتەگىنە باصدى. كەز بو اشنى
 وتەرە آلەپچا تىگىنڭ چىكەسىنە ال كىردى. خلىفە ئوزى دە بووقت ھجەدە اپتىدى.
 خلىفەنڭ عداللىگىن بېك ياغشى بلىگان ھىرا عربى آڭا باروب «جبل بن الايتم» نڭ
 ئوستىندەن شكابت اپتىدى. خلىفە بونى ايشتوب چەچى ئورە طوردى و شوندىق تىگىنى
 چاقرتوب «بە آڭاردان چىكەگە صوفىدراستڭ، بايسە باشقا تۈرلى رضالاناسڭ!» دېدى.
 نڭى «اول بىت پىراصطوى بىر كشى؛ ئە مېن امىر من» دېدى. بوڭا فارشى حضرت
 ھەر «اسلام دىنى فاشىندا امىر بلەن پىراصطوى كشى بىر نېگز ھوقولى. شونلقدان
 الېتە ايكى اشنڭ بىرسن اشلەپچە كىسك» دېدى. خلىفەنڭ بولاي قورى طوتقانلغىن
 كورگاچ نڭى تۈزلەبلەن مەكەدەن قاچوب اېھىپىراطور ھر اذلبوس ھەابەسىنە كىردى.

(۱) كىسرى دىب ايران ھكەمدارلارينا، قىسرى دىب روم ھكەمدارلارينا ئېتىل اپتىدى.

حضرت عمر الوغ بر خلیفه بولسادا غایت در جهده توبه نچیلکلی، بیک پراضطوی طور مشای کشی ایدی. اول عمر وقت رسول الله چا بولورغا طرشا، کبیم صالحدا، آشاو اچوده، یورش طورشدا گلنن آئی مورتک ایتوب طوتا ایدی. اول ایران و بیزانس حکمدارلاری بلن یافلاشوب اولگیسن بوتولوی ئه لسه توب، ایکنچیسن یاخشوق حالدهن تاپدروب تاشلاغان الوغ حکمدار بولسادا، دنیا اندلهرینه برده بیرلمی، اورناچادان توبهن کشیلهر چه کبینه، آشی اچه ایدی. کوب وقت آنک مونسنگ ئه له، نیچه باماولی کبیلهر بولا ایدی. کوب وقت آنکا کبیلگان قوناقلارغادا فاتقان ایکه مک آشاب چقارغاطوغری کبیله ایدی، آنکافی بر یاقن کشیلهر: «سین بیت الوغ خلیفه سگ، تتولای بواچچ طورمشکنی زور اینورغا کیرهک ایدی» دیهلر ایدی. بوکا فارشی اول «بوق، بوتون لندلهرمنی دنیادا قیلوب بترر حالم بوق، مین رسول الله بولندان باراچاقمن، آنکچا بولورغا طرشاچاقمن» دیه ایدی. آنک الله دان فورقروی چیکسز ایدی. اول شول قدر پراضطوی طورمشلی، شول چاقلی عدالتلی بولا طوروب کوب وقت بیک پوشانا و «مین بوچاقلی زور اشنی مونسیمه آلدیم. الله حضورندا نیچک جواب بیررمن» دیب بقلی طورغان ایدی. اول موزن شول چاقلی مسئولیتلی صانی ایدی، که «مملکتکناک ایک براق بیرنده برگنه که چه بوغالسادا، مسئولیتی میکانوشه چه!» دیه طورغان ایدی. ئه نه موزن شولای مونتاقنا کوره آنک زمانی غایت در جهده طنچ، میچ کم هیچ بر نهرسه سینک بوغالو یایسه اورلانووندان فورقمی ایدی.

عمر کم فاشندا سبوه کلی و حرمنلی اوشبو الوغ خلیفه ننگ دنیا دان کیچوروی غایت در جهده قزغانچلی ره وشده بولدی. شویل، که ایران صوغشلارندا اسیر آلتقان کشیلردهن مدینه ده خدمت ایتوب وتل بولوب طوروچیلاری بابتاق غنا ایدی. بولار خلیفه نی برده کوره آلی ایدیلر. بولار اچنده مرفران اسمنده باشدا الوغ قوماندان بولغان بر کشی، همده بر خرستیان معامده بار ایدی. مونا شول مرفران بلن هلم موزلر بنگ مملکتلرن ضبط ایتوب اویالارن طوزدروب تاشلاغان خلیفه دهن نیچکده اوچ آلورغا و آئی مورتررگه پلان قورالار ایدی. بولار «ابولؤلوه» دیگان بر وطنداشلارن خلیفه نی مورتررگه بیک نق فوتورندیلار. بو کشی ایران صوغشلار بنگ برسند اسیر آلتقان بولوب حاضرگی کونده «مغیره بن شعبه» اسملی صحابه دافول ایدی بوبیک یوره کلی، اوتکن و اوصال کشی ایدی مونا ووشی قول، بر کون ایرته نماز بنا کروپ، امام طورغان خلیفه گه حنجر بل بر نیچه مرتبه چه نچدی. جراحت بیک فانی بولغان بولورغا کیرهک، خلیفه واقعه ننگ ایکنچی کونده اوک جان تسلیم ایدی. بو وقت هجرندهن ۲۳ نچی یلنک آخری و اوب، خلیفه ننگ به شی ۶۳ ده خلیفه ک سور ووبنه اون

دل يارم بولغان ايدى.

خليفة جراحته نو بلهن ئوزينه چه چكان كشيذك كم ايكانلنگن صور اغان «مجوسى ابولو لؤو چه نچى» دىگاج «الحمد لله، الله، عبادت ايتكان كشى فولندان اونيم ايكان ئهلى» ديب اللهغه شكرانه قىلغان. خليفة نك بوئون قابىسى مملكتنى وخلقى بولوب، اول ئوزندهن صوك خليفة صابلاو طوغرىستدا نزاع چفولندان بىك نى فورفا ايدى. شوكا كوره اول خليفة ابوبكر توسلى ئوزى ايسه ن چاندا مونى بر توسلى رهنكه صالوب فالدراسى كىله ايدى. لاکن اول ئوزينه بر ولى عهد تعيين اينوب فالدرغە چسارت ايتە آلمادى. آلتى كشى بىلگىله دى ده، شولارغا اوچ كون اچنده آرالارندان برسەن خليفة اينوب صايلارغا ئوشىدى. بو كشىلەر صحابه لار نك ايك الوغلا رندان بولغان على، عثمان، عبدالرحمن بن عوف، سعد بن ابى وقاص، طلحه، زبیر حضرتلر بىر اوشبو ذاتلار حضرت عمر وفات بولو بلهن بر بىرگه جىبىلوب ئوز آرالارندان برسەن خليفة صايلارغا كرشد بىلەر. لاکن اوچنچى كوننگه قدر هيج بر رهنلى نتيجه كورنمەدى. حالبوكه حضرت عمر اوچ كون اچنده اشنى بتررگه، دورتنچى كون البته خليفة صايلانغان بولورغا ئوشقان ايدى. شوكا كوره عبدالرحمن بن عوف حضرتلرى اشنى تيزرەك بتر و اوچون تىگىلەرگه: «مونا مبع ئوز ئولوشمنى تاشليم؛ ئوز اختىبارى بلهن ئولوشلەرن تاشلاوچىلار بارمى؟» دىدى. بوكا قارشى سعد، زبیر و طلحه حضرتلرى ئوزلر ينك حقلارن تاشلاغانلقلارن سويلە دىلەر. ايندى على بلهن عثمان حضرتلەرى گنه قالدى.

خليفة عمر نك وفاتينه دورتنچى كون دىگانده عبدالرحمن بن عوف حضرتلرى مسجد كه على بلهن عثمان حضرتلرن چافرتدى. بو كون بولار نك برسى خليفة لككه كچه چك كون ايدى. مسجد الوغ صحابه لار و مامورلر بلهن شفرم طولى ايدى. هر كم «ايندى نى بولا، قابىسى اش باشينا كچه» ديب صبر سزاقى بلهن كوتوب طور ا ايدى. حضرت على بنى هاشم نسلندن، حضرت عثمان بنى اميه نسلندن بولغانلقدان بو ايكى خلق مسئله گه بىگره كه ده نى دفت ايتلەر ايدى. مسجد كه خلق جىبىلوب بىك اچ عبدالرحمن بن عوف حضرتلرى حضرت على نى چافروب فولندان طوتدى دا «ئە گرده سىنى خليفة لككه كچه رسەم، قرآن و پيغهر ئوشقانچا اش بورتورگه، اولگى ايكى خليفة بولندان آيرماسقا سوز بىرەسكى؟» دىدى. حضرت على «فوامدان كىلگان قدر طر شورەن» دىدى. شولندان صوك اول حضرت عثمان نى چافروب شولوق حضرت على گه ئه يتكەن سوزلەرن تىكرار ايدى. بو ايندى تىگىنك كىك فورقوب، ايكىلە ئوب طور ميجا «ايبو، سوز بىرەم» دىدى. شوكا كوره عبدالرحمن حضرتلرى حضرت عثمان غا بيعت بىردى. آنك آرتندان

مسجدده حاضر بولغان بوتون خلق آڭا بیعت بیردیلر. شولای ایتوب حضرت
عمردهن صوڭ خلیفه لککه حضرت عثمان کبچدی. بو وقت حجره ندهن بکرمر دورنچی
بلمڭ باشی ایدی.

خلیفه عثمان زمانندا فتوحات

خلیفه عمر زمانندا بیوک ایران مملکتی بوتونلهی دیرلک اسلام قواینا کبسه ده،
آندا ئه لده نغلوب بیتلمه گان ایدی. فتح ایتلکان بر بیرده گی خلقی یاگادان باش
کوتوروب تورلی اوڭغا بئرلقلار چقارا طورا ایدیلر. اسلام عسکری آلدندان بر
کر بیستندن ایکنچی کر بیستکه قچوب یورگان بختسز فرال یزدچرد هامان دا ئوزینک
ناچن قایتار ودان امیدن ئوزمی وبارغان بر بیرنده یاڭا کوچلر او بوشدروب
ماناشا ایدی. بیگره کده طبرستان ولایتی بلهن یراق خراسان ولایتی اوڭغا بئرلقلار
چقارا ایدی. شوناقدان خلیفه عثمان زمانندا ایران مملکتین بابتاق آبقارغا طوغری
کیلدی. حضرت عثمان زمانداغی ایران صوغشلارندا ایڭ زور رول او بماغان کشی
«عبدالله بن عامر» ایدی. بو غایت درجه غیرتلی و فیرمان ذات بولوب خلیفه عثمان
طرفندان بصره غو بئرناطوری ایتوب قویلغان ایدی. مونا شو شمی کشی ایرانک بیک
کوب بیرلرن آقباق چقوب یاگادان اسلام قولینا کبچردی. آڭک طرفندان ببهرلرگان
مشهور قوماندان «احنف بن قیس» «بلخ» فی قولغا کبچروب «خوارزم» طرفلار پنادا
باروب ییندی. هجرتک ۳۱ نچی یلندا فرال یزدچرد «مرو» شهرینه یاتقن بر بیرده
اوصالار طرفندان ئوتروب، ساسانیلر دولتی بوتونلهی منقرض بولدی و شرفدان
چبعون نیرندهن آلوب غربکه فرات بلغاسینا قدر صورلغان الوغ ایران مملکتی
بوتونلهی اسلام دولتی قولینا کبچدی.

ایران صوغشلاری بلهن برگه ارمنستاندا اسلام عسکری بیک زور حرکتلر
کورسه تدیلر. ارمنستان ایسکبدهن بئرلی قتنه اوچاغی بر ئولسکه بولوب، هیچ بر
وقت مستقل به شی آلمی، بر بیزانس دولتی، بر ایران دولتی قولینا کوچه ایدی.
صوڭکی وقتلاردا ایندی اول الجزیره کبک بیزانس مملکتینک بر کبسه گی صانالا ایدی.
بو ئولسکه ده حضرت عمر زمانندا اسلام عسکرینک یاخشوق موقبیلر کورگانلکلر
پازغان ایدک. خلیفه عثمان زمانندا بوندا تاغی دا نغراق حرکتلر باشلاندى. اول
وقت بوتون سوریه نامبستنیگی بولغان معاویه، الجزیره ده لاگیر فوروب یاتقان
الوغ قوماندان «حبيب بن مسلمه» فی کوچلی عسکر بلهن ببهرروب ارمنستاننی
قولغا کبچررگه نوشدی. کوفه والیس ولید بن عقبه، «سلمان بن ربیع» قول آستندا

بوگا یاردهم بیبهردی، اوشبو ایکی قوماندان غایت فهیمانقلار کورسه توب ارمستاننی آیقاب یوردیلر. حبیب بن مسلمه عسکری فافازغا قدر باروب بیتدی. سلمان بن ربیعہ ایسه «دهر بهند» موندکن کیچوب خزر تورکلرینه قدر باروب چقدی. لاکن اول اوشبو صوغشلارنک برسند موقینسنزلکگه اوچراب ئوزی ئوتولدی، فالقان عسکری کوب تلفات بلن چاق فونولا آلدیلار.

خلیفه عثمان زمانندا سور بهنی کیچوب آناطولی مولهک سنده کوب شهرلر و ولایتلر قولغا کیچرلدی. بونک بلن گنه فالهیجا بر نیچه مرتبه دیکگز سفرلری ده باصالدی: یزید بن ابی سفیانسان صوگ دمشقدا والی بولوب فالقان معاویه، کوبدهن اوک «فهریس» آناسن قولغا نوشوررگه قزغا و خلیفه عمردهن بونک اوچون رخصت ده صورغان ایدی. لاکن خلیفه عمر آندی قورقنچلی اشکه رخصت بیرهسی کیلمه دی. حضرت عثمان خلیفه لکگه کیچوب، معاویه بونون سوریه گه نامیسننیک نمین ایتلگچ آکا مهبلیگی بلانن یولغا نویارغا فرصت آچلدی. اول بوکارچا آناطولی ساحلنده «عکا» لیمانندا باضشوق زور بر فلوط اویوشدرغان ایدی. اوشبو فلوط بلن اول فهریس آطه سینا قاراب یولغا چقدی. خلیفه ننگ امری بلن مصر نامیسننیک «عبدالله بن سعد» کینه فلوط بلن بوگا یاردهمگه باردی. ایکی فلوط برگه قوشلوب بایناق صوغشقانسان صوگ آطه خلقی بولاردان صلح صورارغا و ڈیرگی بیررگه مجبور بولدیلار. معاویه طرفندان تورلگان اوشبو فلوط آدمیرال «عبدالله بن فیس» قول آستندا هر وقت آق دیکگزده یوروب روملار قول آستنداغی آطه لارغا هجوم اینه ایدیلر. مصر فلوطی دا شولایوق هر وقت آق دیکگزده یوروب طور ایدی. شولای ایتوب خلیفه عثمان زمانه سندا اسلام دولتی دیکگزده کورچلی بر دولت اسمن آلدی. خلیفه عثمان زمانندا دیکگز صوغشلاری بایناق غنا بولدی. آدمیرال «ابوالاعور» طرفندان «رودوس» آطه سینا هجوم ایتلدی. بیرانس ابیمپراطوری طرفندان شمالی آفریقائی فایتاروب آلو اوچون بیبه رلگان ۶۰۰ کیمه دهن عبارت فلوطقا فارشی سیجیلیا آطه سی بانندا ایکی فلوط هجوم ایتوب نق صوغشقان صوگ قاچارغا مجبور ایدندی. بونک زمانندا اسلام فلوطی قسطنطنیه نی دا محاصره قیلوب فاراسادا، موقیت فازانا آلمادی.

خلیفه هر زمانندا مصر فتح ایتاو بلن بره، بنغازی و طرابلس مولهکلر بنگده قولغا کیچکانلگی بارلقان ایدی. خلیفه عثمان زمانندا مصر نامیسننیک عبدالله بن سعد طرفندان بیبه رلگان مشهور قوماندان عقبه بن نافع ناغن دا اچکهرهک

كروب بايتاق ييەرلەرنى قولغا توشوردى. ھىجرەتنىڭ ۲۶ نچى يىلىدا نامىستىنك عبداللاھ بن سەئد ياكادان بو طرفلاردا ھىركەت باشلادى. بو مرتبە سەئدە بىزانس ايمپىراتورى، «گريگورى» اسملى قوماندان قول آستىدا بولارغا فارىشى بوز مەكەن آرنى عىسكەر قويغان ايدى. ھازىرگى تونىس ئولاكە سەئدە گى «سبىطلە» غا ياقىن بىر يېرىدە ايكى عىسكەر اوچراشوب غايىت قانلى صوغىش آچىلدى. اوشبو صوغىشدا گريگورى ئونرلۇب عىسكەرى بىك نىق جىكلىدى. اوشبو صوغىشلاردا ھازىرگى جزائىر و فاس مەلىكىلەر يىنە قىر آيقاب چىقىلدى. بونىڭ بىلەن گەنە قالەمچا مىصرنىڭ جنۇبىك «نوبە» گە كىرلدى.

خلىفە عثمان زمانىدا بىزانس ايمپىراتورى، «مەنوئىل» اسملى بىر آدمىرال قول آستىدا كۈچلى فلوپ بىلەن اسكندىر يە گە عىسكەر يىبەرگان ايدى. اوشبو عىسكەر اسكندىر يەنى ضبط ايتوب آنداقى صافچى عىسكەرلەرنى ئونرلۇب بىتردىلەر. آندان صونىڭ اچىكى مىصرغا يۈرۈپ تورلى اول و شىرلەرنى تالى و يىمىرە باشلادىلار. بوگا فارىشى مەشھور قوماندان عمرو بن العاص ۱۵ مىك عىسكەر بىلەن يۈرۈپ مەنوئىل عىسكەرنى تارمار كىندى. اسلام عىسكەرنى قانچاقان مەنوئىل عىسكەرى اسكندىر يە گە كروب بىكەن سەئدە، بايتاق مەھارەدان صونىڭ كىرىست بىرلۈرگە مەجبور بولدى. مەنوئىل عىسكەرنىڭ قالدىقى كىمەلەر گە اوطور و بچاق قاچوب فوتولدى.

قرآن يازدروپ تورلى ييەرلەرگە تاراتو

خلىفە ابوبكر زمانىدا قرآن آيتلەرنىڭ بىر يىرگە جىبىلۇب بىر كىتاب رەشىنە تويلىغانلىقن، اوشبو مصھفنىڭ ھىزرت ابوبكر دەن صونىڭ خلىفە ھەرگە، آكاردان صونى قىزى ھىفەغا كوچكانلىگىن يوقار يدا يازغان ايدىك. اوشبو مصھف آندى موندى ھال بولا قالسا فارا و اوچون گەنە يازغانلىقدان باشقا لارغا كوچرگىچ اوچون بىرلەن، تەلگان كىشى سورلەرنى تەلگان تىرتىبىدە يازا ايدى. خلىفە ھەر و عثمان زمانلاردا اسلام مەلىكىنى غايىت درجەدە كىتايوب اسلام دىنى چىت خلىقلار آراسىدا بىك نىق تارالدى. مونا بولار آراسىدا دىن تاراتقان و بولارغا قرآن اوگرەتكەن صحابەلەر، قرآن سورلەرنى تورلىسى تورلى تىرتىبىدە يازالار، تەكىلەردە بولاردان كوچرۇپ آلالار ايدى. شولاي ايتوب بىر يېرىدە گى مصھفنىڭ سورە تىرتىبىلەرى ايكىنچى بىر يېرىدە گى مصھفنىڭ سورە تىرتىبىلەرنە باشقا بولا ايدى.

آننىڭ صونىدا عربلەر بىك كۈب قىبىلەردەن عبارت بولۇپ اوشبو قىبىلەلەر آراسىدا شىبۈدە بعض بىر باشقالار بار ايدى. بوندى شىبۈدە باشقالى ابىتە ھەر بىر مىللىك تارماقلارى آراسىدا بولا. مىلا تورىك تانار مىلنى دىب بورتىلگان بونىڭ شىمال تورىكلەر

بوئى شيوه باشقالغى بار. تاتار «سېن» دېب مېنىكان سوزنى باشقرد «ھېن» دېب مېنە. تاتار «پچھن» دېب مېنە؛ ئە باشقرد «سېن» دى. بىزنىڭ بۇ ياق خلقى «مېنزەلە» دى؛ ئە مېنزەلە خلقى «مېندەلە» دېب سويلى. بىزنىڭ باق خلقى «بارغانلار» دېب نون بلەن لامنى آچق ايتوب مېنە؛ ئە فازان خلقى نوننى لامغا كرتوب «بارغانلار» دى. مونا شونىڭ شېكىللى تورلى عرب قىبىلەرى آراسىندا شوندى شيوه باشقالغى بولوب، قرآنى ھەر قىبىلە ئوز شيوه سېنە نارتوب اوفى ايدى. مەلىكەتنىڭ تورلى طرفلارينا بېبەرلىگان قرآن مەلەلەرى دە بىك طېبىعى اولاراتى قرآنى ئوز شيوەلەرىنە نارتوب اوقىلار ايدى. مەلا قرىش كىشىسى «ھتى» دېب اوفى؛ فەئىل كىشىسى «ھتى» دېب اوفى ايدى. قرىش كىشىسى «الناس»، يەن خلقى «النات» دېب اوقىلار ايدى. قرىش خلقى «أنا أعطيناك الكوثر» دېب اوقوغان حالە، فای بر قىبىلەلەر ئوز شيوەلەرىنە نارتوب «أنا أنطيناك الكوثر» دېب اوقىلار؛ قرىش عربلەرى يەلەون ما تفعلون» دېب اوقوغان حالە، فای بر قىبىلەلەر «يعلمون ما تفعلون» دېب بلەن تى آسنلى ايتوب اوقىلار ايدى. قرىش عربلەرى «هل ثوب» دېب بلەن تى آچق مېنەلەر؛ ئە فای برەولەر لى تى تىگە كرتوب «مشتوب» رەوشندە اوقىلار ايدى. قرآننىڭ بولای تورلى شيوەگە نارتوب اوقولوندا البتە ھېچ بر ضرر يوق. شونلقدان بېغەر ئوزى دە، خلىفەلەر والوغ صحابەلاردا ھېچ كەمگە بولای اوقولار اوقون سوز مېنەلەر ايدى. لاكن بونىڭ كېلچە كە بىك اوقىلىسىز نىبجەلەر چغاروى مەكن ايدى. چونىكە قرآنى اوشبۇ رەوشچە تورلى شيوەگە نارتوب اوقوغان كىشىلەر باغاندا شول ايشتىلگانچە يازا ايدىلەر. مەلا «الناس» سوزى «النات»، «ھتى» سوزى «ھتى»، «أعطيناك» سوزى «أنطيناك»، «هل ثوب» سوزى «مشتوب» رەوشندە يازا ايدى. بولای بولغاچ اسلام دېنن قول ايتىكان چىت ملت خلىقلار بىڭ بونونلەي باشقا مەنا بېروب ساناشوب بتولەرى مەكن ايدى.

بېغېرىنىڭ وفاتىدان آلوب حضرت عثمان زمانىنا قدر قرآن البتە ھەر بېرگە بىك كۆپ تارالدى. مونا شوشى مصەفلاردا سورە تىرتىپلەرنە باشقالق بولغان كېك، بابا مېنىكانچە بعض بر سوزلەردە شيوه باشقالقلىرىدا بار ايدى. زمانەلەر ئوتوب، صحابەلەر وقتى اونوتلغاچ خلقىڭ اوشبو تورلېچە يازغان مصەفلارنى كوروب شاشوب قالولارنى و آبدراشقا توشولەرى بىك مەكن ايدى. بېگرەك دە نادان خلقىڭ قىنەگە توشەچەكلەرى كوز آلدندا ايدى. موندى بعض بر اوقىلىسىزلىقلار خلىفە عثمان زمانىدا

بولوب دا آلدی: نورلی معلمدهن نورلی شیوه بلهن درس آلقان مکتب بالالاری
آراسندا سوز کوره شدرو له ر بولدی: بر مکتب بالالاری ایکنچی مکتب بالالارینا
«بز قرآنی فلان خلفه دهن اوقیمز. اول شوندی، موندی کشی. شونلقدان بزنگ اوقومز
سزنگ اوقودان درستو رک» دیدیلهر. نگیلهر: «یوق، بزنگ غافه سزنگ خلفه دهن شه بره ک.
سز قرآنی پالفش اوقیمز؛ مه بز درست اوقیمز» دبدیلهر. قرآن طوغر یسندا سوز
کوره شدرو له ر عسکر آراسندا دا بولغالادی. نورلی یاقدان جیباقان نورلی عسکر،
قرآنی نورلی صحابه لاردان نورلی شیوه ده اوگرهنگان بولوب، هر قابوسی ئوز
اوقولارن درستلهرگه، باشقالارنقن خطاغا چغارغا طرشالار ایدی. مونا شوندی
اوگفا یسز لقلارنی بئرو اوچون خلیفه عثمان صحابه لار بلهن کینگاشوب قرآنی قریش
شیوه سنده یازدروب تاراتورغا بولدی.

بونگ اوچون خلیفه اون ایکی کیشیلک بر هیئت توزودی. اوشبو هیئتنک رئیسی
خلیفه ابوبکر زمانندا قرآن یازغان مه لیگی زید بن ثابت حضرتلهری ایدی. بو
مرتبه سنده مصحفنی یازوچی زید حضرتلهری ئوزی بولدی. آکا املاقیلوب طوروچی
کشی «سعید بن العاص» حضرتلهری ایدی. اوشبو مصحف مه لیگی حضرت ابوبکر
زمانندا یازغان مصحفنگ تاب ئوزی بولوب، باری سوره ترتیبلهر نده گنه باشقالی
بولدی. آنک صوگندا بو صوگفی مصحف قریش شیوه سنده گنه یازلدی. خلیفه عثمان
اوشبو ره وشچه جیدی مصحف یازدروب برسن مدینه ده فالدردی، فالغانلارن تورلی
مرکز شهرلهرگه یببهردی. مونا موندان صوگ ایندی مصحفلار شوشی مصحفلاردان غنا
کوچرلوب تارالا طورغان بولدی. خلیفه نگ امری بلهن بوکار چا یازلقان مصحفلار
یوق ایئلدی. بزنگ قوللارمزدا بولغان قرآنلار شوشی مصحفنگ تاب ئوزیدر. باری
سول آبرما بار، که اول وقت حرفلهر نقطه سز، هممه حاضرده گیچه حرکه لهرده یوق
ایدی. نقطه وحرکه لهرنگ فایچان قولغانلقن بر آزدان صوگ سویلهرمز.

اچکی چوالشلار و خلیفه نگ ئوتولووی

حضرت عثمان بیک یواش، یهوشاق، آرنق درجده شفقت و مرحه نلی کشی
بولوب، خلیفه لکگه کیچکانده یاخشوق فانشاقان بر قارت ایدی. اول بنی امیه
نسلدهن ایدی. امویلر آنک یواشلقندان فائدالانوب اداره اشن ئوز قوللارینغا
آلورفا، حضرت ابوبکر و حضرت عمر زمانلارندا هر وت کینگانکه فانشاقلار
و ماموریت بپریلگان الوغ صحابه لارنی چینکه تیبهررگه طرشیدیلار. اول بولارنگ
نأیبری بلهن حضرت عمر زماننداغی وایلارنی توشوروب، آلا آرینبا ئوز

ياقنلارن و بنى اميه نسلندن بولغان كشيلىرىنى والى ايتدى. مثلا اول مصر نامبىستىكى عمرو بن العاصنى نوشوروب آنك اورنىنا بنى اميه نسلندن بولغان موزىنىڭ سوت قەردەشى «عبدالله بن سعد» نى قويدى. بۇ كىشى نىڭىلەردەن كۆپ تۈپەن كىشى بولۇپ ئۈستىنە، يېغىمىزگە فارىشى بەزى بىر مۇناسىبەتسىز ھەرىكەتلەرنى بىلەن تانغان ايدى. آنك زاماندا معاوية بن ابى سفيان بوتون شام (سورىيە) ئۆلكەسىنە نامبىستىك ايتلىدى. ايران ئۆلكەسىنىڭ كوبرەك ولايتلىرى عبد الله بن عامرگە، بىر قىسىمى سەئىد بن العاصقا تاپشۇرلىدى. بۇلاردا بنى اميه نسلندن ايدىلەر. سارايدادا اېك زور مامورىتلەر بنى اميه قولندا ايدى. مثلا خلىفەنىڭ آناسى بلەن بۇر طوغان آغاسى «الْحَكَمُ بن ابى العاص» آنك كىيىكاشچىسى بولۇپ، بۇنىڭ اوغلى «مروان» سكرىتارى ايدى. حالبوكىە الحكم، مۇناسىبەتسىز اشلەرنى اوچۇن يېغىمىز طرفىندان طائفىگە سورگۈنگە يېبەرلىگان و اۋلىكى ايكى خلىفە و قىنداندا غەو ايتلىمەگان ايدى. حضرت عثمان ايسە باقىن زەللەپ سورگۈندەن قايتاردى. آنك بلەن گنە قالىپچا آنى و اوغلىن موزىنە ايكى باقىن كىشىلەر باسادى. مۇنا شۇشى الوغ مامورلەر، بىگرەك دە مروان، يەوشاق و قارىتاقدان قانداغان خلىفەنى ھەر وقت ئۆز ئىكرەلەرنى و موز سوزلەرنى بلەن گنە پورتنە طورغان بولدىلار.

كبرەك پايتختدە گى و كبرەك چىتدە گى الوغ صحابەلارنىڭ بۇكۇا بىك كىيىلەرنى كىيىدى. اۋلىكى ايكى خلىفە و قىندا ھەر وقت كىيىكاشكە قانداشدرلىغان و ھكۈمەت اشلەرن بىرگەلەپ پورتۇپ كىيىلگان اوشبو الوغ صحابەلارنىڭ، اۋلىكى خلىفەلەرنىڭ يولنىدان بارغا و عدە قىلغان خلىفەنىڭ بو اشلەرنە كىيىلەرنى كىيىمە و مۇمكىن دە توگىل ايدى. ئەلىگى الوغ مامورلەردەن كۆپىسىنىڭ اۋلدە ناچاراق بلەن تانغان كىشىلەر بولۇپ بۇلارنىڭ بىگرەك دە آچۇلارن كىتەرە ايدى. بۇلار بىرنىچە مرتبە خلىفەگە ھكۈمەتنى بۇلاى امويلەر قولنداغنا طۇتارغا باراماغانلىقن، باشقالار بلەن دە كىيىكاش ايتەرگە تىيوشلىگن و باشقالارغا دا مامورىتلەر بىرەرگە تىيوشلىگن سۈيلىسەلەردە، امويلەر قولندا اوينىچى بولۇپ قالغان خلىفە بۇلارنىڭ كىيىكاشى بلەن پورنى آلمادى. نىڭىلەرگە اول بو طوغرىدا بىرنىچە مرتبە وعدە بىرگەلەسە دە، مروان و ايبىدەشلەرنى آنك وعدەلەرن بۇزدارغنا طوردىلار. خلىفە عثماندىن سوڭ اش باشىنا كىيىلەرنى ايمىدى بولغان على، زبىر، سەئىد بن ابى وقاص و طلحە كىك الوغ صحابەلارنىڭ ايتە طرفدارلارى دا بار ايدى. بۇلارنىڭ دا خلىفەگە آچۇلارى بىك قابارا ايدى. خلىفەنىڭ واق تۈبەك كىمە كىيىملىكلەرنە دە بۇلار بىك زور ايتورغا طرشالار و خلق آراسىدا تاراتلار ايدى. خلىفە دەن رضاسزلىقلار پايتختدە گنە توگىل، چىت ولايتلەردە دە بىك كىيىكاش بارا ايدى.

بوغنا توگل، حضرت عثمان خلیفه لیککه کچه بولن اولدین اوک حضرت علی نك خلیفه لیککه کچه بوینه اچلری پوشقان و آکا طرفدارلی قبلغان کشیلر باش کونره باشلادیلار. بولار هر بیرده حضرت علی نی کونهر و سوبیلر و حضرت عثمان نی کیمسته لر ایدی. حضرت علی گه طرفدارلی قیلوب آنی هم آنک نسان خلیفه لیککه کچه رگه طرفشان فرقه گه تار یخدا «شبهه» دیب یورتلر. مونا بولار عثمان خلیفه زماندا بیک کوبه بوب کیتدیلر. باشلاب بو پارتیانی اویوشدو چی کشی «عبدالله بن سبأ» اسملی یهودی ایدی. اول مسلمانلغنی قبول اینکان بولوب طشدان بیک صوفی، بیک نقوا کشی بولوب کورنه، حالبوکه توب مقصدی اهل اسلام آراسن بوزو ایدی. اول پیغمبر نی و آنک نسلن بیک نق کونره، پیغمبر ؤوزندهن صوگ حضرت علینی خلیفه ای توب فالدردی، نگیلر آنک حقن تارتوب آلدیلار. عثمان حق خلیفه توگل؛ خلیفه لک پیغمبردهن صوگ علی گه کوچهرگه، آکاردان صوگ قیامت کونینه قدر آنک بالالارندا فالورغا تبوش!« دبه ایدی. پیغمبر و یافنلارن مافتاب، کونهر و سوبیل ننگان اوشبو سوزلر نادان خلققا بیک اوغشی ایدی. عبدالله بن سبأ الک بصره دا، آندان کونهده، آندان دمشقده بوروب، آخردا مصرغا باروب اورنلاشیدی. مصردا حضرت علی نك ؤوگهی اوغلی «محمد بن ابی بکر» بلن «محمد بن ابی حذیفه» اسملی ایکی یگت بار ایدی. بولار حضرت عالیگه بیک طرفدار بولوب، حضرت عثمانغا بیک آچولی ایدیلر. مونا بر یافندان بولار نك طرفدارلاری آرفاسندا، ایکنچی یافندان عبدالله بن سبأ نك یه شرن خدمتی آرفاسندا مصردا حضرت علی طرفدارلاری بیک کوبه بوب کیتدیلر. اوشبو عبدالله بن سبأ، ئه لیگی شهرلرده گی مسلکده شلاری بلنده هر وقت خبر له شوب طورا ایدی. حضرت عثمان نك آرتق یه وشافلغی و امویلر قولندا گل اوینچق بولوب فالووی آرفاسندا فتنه زور یافندان زورایا باردی. بولغانیق صودا بالقی طونارغا تلگان ئه لیگی فتنه چیلر مسئله نی گل قاپارناغنا باردیلار. آلاز الوغ صحابه لار اسمندهن نورلی طرفلارغا اویدرما خطلار بازوب خلقنی آیافلاندرودان دا کیری طور مادیلار. شولای ای توب هر بیرده مسئله بیک نق قویورتلا باشلادی و آچقدان آچق خلیفه نك الوغ مأمورلرینه و والیهرینه به یلنه باشلادیلار. الوغ صحابه لار آکارغا والیهرن توشوروب باشقا اشانچلی و خاقنك اعتبارن قازانغان کشیلر نی قویارغا کیکاش بیرسه لرده اول بونی اشلی آلمادی.

نجایت چوالشلار آفتق چیگینه بیته باشلادی. مصر، بصره و کوفه ده گی فتنه چیلر بر برسی بلن خبر له شوب حج قیلو اوچون دیب بولغا چقدیلار. حالبوکه بولار نك توب مقصدلاری پایتختکه باروب خلیفه نی توشور و ایدی بولار نك هجگه بارامز دیب

خبر تارانولاری بولای کوز بویاو اوچون گنه ایدی. اوشبو فتنهچیلر ایکی مکهگه یاقن بولوب، مصر لیلار «الغافقی بن حرب»، کوفه لیلر «عبدالله بن الاصم»، بصره لیلار «عروص بن زبیر» قوماندانلار ایدیلر. مصر لیلار خلیفه فی توشره فالسالار حضرت علینی، کوفه لیلر حضرت زبیرنی، بصره لیلار حضرت طلحه فی تختکه مندر و فکرنده ایدیلر. خلیفه بولارنک یولغاچقولا ندان آلدان خبر آغان ایدی. شونلقدان اول، بولارغا فارشی اوطوزلاب صحابه بلن حضرت علینی بیبهردی. بابتاق سویله شکاندهن سوک بولار والیلارنی آلدندرو حقدان خلیفه اسمندهن وعده لر آلوب قایتوب کیتدیلر. لاکن مروان و ابیدمشلاری خلیفه نك وعده سن اورنننا کینررگه ابرک بیرمه دیلر. آلا شوندوق قاقشاغان خلیفه نك باشن ئه یله ندره باشلادیلار: «بوندی وعده لر بیرو خلیفه کشیگه هیچ بر اوخشی طورغان اش توگل. بوندان دا آرتق قورفاناق، بوندان دا آرتق غوراق بولماس!» دیدیلر. شونلقدان خلیفه، مروانغا، خلققا چوقوب والیلرنی آلدندرو ماچاقلفن اعلان قیلورغا فوشدی. بو سوز خلققا غایت ناچار تأثیر ایتوب، بوتون صحابه لارنک خلیفه گه یارده مدهن قول سلکولرینه سبب بولدی.

مروان بونک بلن گنه فالملیچامصر والیسی عبدالله بن سعد که خلیفه اسمنک و خلیفه پیچه تی بلن اویدرما بر خط یازدی. بو خطدا فتنه باشلقلار ندان بر نیچه کشینک اسمی آتالوب، والیگه شولارنی طوتوب آصارغا فوشلغان ایدی. خط خلیفه نك دویه سینه آتلاندروب خلیفه نك بر قولی بلن بیبهردی. قول بولدا مصر فتنهچیلرینه تاپ بولدی. نگیلر موکاردان شپه له نوب ئه بیبرلر ن تیکشره باشلادیلار. ئه لیگی خط کیلوب چققاچ بولار شاق قانوب، کیری مدینه گه یونه لدیلر. بصره و کوفه فتنهچیلرینه ده کیری مدینه گه کیلورگه خبر بیبهردیلر. فتنهچیلر مدینه گه کروو بلن باشلقلاری، حضرت علی و باشقا بر نیچه صحابه بلن خلیفه گه کرووب مصر والیسینا یازغان خطن کورسه تدیلر. خلیفه ئوز بنک مصر والیسینا هیچ بر نهرسه یازماغانلن هم بازارغادا فوشماغانلن آنط ایتوب سویله گاچ بولار اشان دیلار و بونک مروان اشی ایکنلگن بلوب آنی ئوزلرینه تابشروون طلب ایتدیلر. خلیفه بوکا کومه دی. شونلقدان بولار خلیفه فی خلفه لگندهن واز کچیدرو اوچون ساراینی محاصره قیلا باشلادیلار. محاصره باشدا پموشاق بولدی. خلیفه نك سارایدن چوقوب بورو وینه، صحابه لار نك آنک پانینا کرووینه کیرته بولنمادی. چونکه فتنهچیلر نك بوتون مقصدلاری خلیفه فی توشورو بولوب، ساراینی شولای چولغاب آلو بلن خلیفه قورنوب ئوزی توشور اویندا ایدیلر. لاکن اشلر آلا او یلانغاچا بولمادی. خلیفه، خلیفه لگندن توشونی خاطر بنده کبیرمه دی. اول تورلی عطف و نصیحتلر بلن نگیلرنی قایتاروب

یبه‌ر رگه طرشدی. خلیفه‌دهن کوکلهری صورتوب بتکان الوغ صحابه‌لار آگاه‌یج بر. یاردهم بیرمیچه سیرچی بولوب‌غنا طور‌دی‌لار. بوغنا توگل، طلحه وعمار کبک الوغ صحابه‌لار تگیلهرنی قوطورتودان‌دا کبری طور‌مادی‌لار. فتنه‌چیلهرنی خلیفه‌گه فارسی بیگ‌رک‌نق قوطورتوچی ئه‌لیگی محمد بن ابی بکر اییدی. الوغ صحابه‌لاردان بعضلاری آندی موندی‌اش بولاق‌لسا تیه‌تدهن قوطولو اوچون مدینه‌دهن صراباشلادی‌لار. خلیفه شول ره‌وشچه مشکل حالده فالغاج نام‌بستنیک والیل‌رینه خطلاری یازوب یاردهم صورادی. محاصره‌غا اون سیکز کون دیگانده توری بیردهن خلیفه‌گه یاردهم کیلورگه بولغانلقی ایشناک‌گاج فتنه‌چیلهر محاصره‌نی نقینا توشدی‌لر. بوندان صوگ آلاز مدینه‌ده‌گی خلغ‌نک ئوز آرا جیبیلشلارینا و خلیفه بلن سویله‌شولرینه‌ده ابرک بیرمه‌دی‌لر. شولایوق ساریغا آزق و صو کرتونی‌ده طیدیلار. خلیفه‌نک ئوتنوی بلن بعض بر الوغ صحابه‌لار ساریغا صو کرتمه‌کچی بولسالاردا، فتنه‌چیلهر ابرک بیرمیچه کبری فایتاروب یبه‌ر دی‌لر. محاصره‌غا اوطوز کون دیگانده خلیفه‌نی نمازغه چقودان‌دا طیدیلار. شولای ایتوب خلیفه بوتونلوی بیکل‌نوب فالدی. بو وقت خلیفه یانندا یوز لپ کشی بولوب آرالارندا حضرت علی‌نک اوغللاری حسن بلن حسین‌ده‌بار اییدی. حضرت علی بولارنی سارای ایشگنده طورغا قوشقان و کررگه نل‌گان کشیلرگه فلج بلن فارسی طورغا قوشقان اییدی. بو وقتلاردا ایندی بیش وقت و جمعه نمازلارندا مصر فتنه‌چیلهرینک باشلقی «الغافقی» امام‌طورا اییدی. بوندان صوگ خلیفه‌گه ئوزن فوتقارو اوچون البته خلیفه‌لسکدهن توشو تیوش اییدی. لاکن اول ئوز اختیاری بلن توشه‌سی کیلمه‌دی.

بردهن توری ولایتلردهن یاردهم کیلو خبری، ایکنجه‌دهن مکده حاجیلارنک فایتو خبرلهری فتنه‌چیلهرنی محاصره‌نی ناغی‌دا نغایتورغا مجبور اییدی. بولار ایندی خلیفه ئوزی توشه‌سه ئوترودن‌ده کبری طور‌ماسقا بولدیلار: ایشکدهن هجوم ایته باشلادی‌لار. خلیفه یانداغی کشیلهر بولارغا فارسی طور‌دی‌لار. سارای ایشگینه اوطدا تورتلدی. بو وقت خلیفه هیچ بر نهرسه بولماغان توسلی طنج‌غنا نماز اوقوب اوطورا اییدی. ساریغا اوط تورتلگانلگن بلسگاج اول تقدیرگه بوتونلوی باش‌ایوب طنج‌غنا اجلن کوته باشلادی. شول وقت فتنه‌چیلردهن بر قدر عسکهر صافجیلارغا بلدرمیچه کورشی یورطدان ساریغا کروده ئولگوردیلهر. بو وقت خلیفه تبرکله‌نو اوچون مصحفنی ایته گینه قویوب بالغزی‌غنا اوطورا، سارای اچنده خاتونی «نائله»‌دهن باشقا هیچ کم بوق اییدی. فتنه‌چیلردهن برسی خلیفه‌گه کیلوب «خلیفه‌لسکدهن توش، توشه‌سه‌نک ئونرم!» دیدی. خلیفه تگیلهرنی وعظلاغاج ئوتره آلمیچا کبری چغوب کبتدی. شول ره‌وشچه بر نیچه کشی ئوتررگه دیب کرسه‌لرده، خلیفه‌نک ئوگوت

و نصیحتى تأثيرى بلەن بولدى. آلانى چاقوب كىتىدىلەر. بوندان سوڭ «مەھمۇد بىن ابى بىكر» كروب خليفەنى يىقىدى و كوكوگە گىنە منوب اوطوردى دا «اى احمق فارت، معاوبە، عبداللە بن عامر و عبداللە بن سعدلەرگىن فى فايدا كوردىڭ؟» دىدى. خليفە بوڭكار «ئەگر دە آناڭ سىنىڭ شولاي ايتىكانىڭنى كورسە بىلار ايدى» دىگىچ بو بىك اوبالوب چاقوب كىتىدى.

خليفە فرآن اوقوغان حالده بىك طنجىغا آخر مېنوتلارن كوتە ايدى. ساراي صافچىلارى بلەن ايشىكەن هجوم ايتوچى فتنەچىلەر آراسىدا تېقىرش، صوغىش بولغانلىقدان بوندان اعى حالەن هيچ كىمنىڭ خېرى يوق ايدى. شول وقت فتنەچىلەرنىڭ ابىڭ اوصالارندان بر نېچە كىشى كروب آنى صوفقالى، بەرگەلى و تىبىكەلى باشلادىلار. خليفە بىكە، خليفەگە صارلوب بوتون كوچى بلەن آنى صانلارغا طرشا ايدى. برەوسى خليفەگە قىلچ بلەن صوفقاندا، خليفە بىكەنىڭ قولينا تىبوب بارماقلارى كىسلوب توشدى. فتنەچىلەر خليفەگە قىلماغان و حىشتلەرنى قالدۇرمايدىلار: صافاللارن بولقدىلار، قابىرغالارن صندردىلار، اچىنە ئەللە نېچە مرتبە حەنچەر طغوب عىبادىلار. خليفە ئوتۇرلىگان چاقودە ايدەندە آونالوب يانتقان مصحف شريفكە «فَسَبِّكْفِيكُمُ اللهُ» آيتىنە فان نامانلىقن تارىخ بازوچىلار سويلەلەر. اوشبو محاصره قرق كون دوام ايتوب، خليفەنىڭ ئوتراووى ھىرتنىڭ ۳۵ نېچى يلىندا، ذوالھججەنىڭ ۱۸ نە ايدى. (ماى، ۶۵۶) خليفە عثمان قىرىش قىيلەسنىڭ امبە اروغىندا ندر. اول اوطوز طوفز بەشىندە چاقدا اسلام دىنن قبول ايتىدى. پېغمبىرمز آڭا بر بر آرتلى رۇبە وام گلثوم اسملى قىزلارن بېردى. شونلىقدان آڭا «ذوالنورين» دىب يورى ايدىلەر. اول مەكە مشركلەرىنىڭ ظىلملارندان قوتولو اوچون خانونى حضرت رقبە بلەن ھىبىستانقا دا ھىجرت ايتىكان ايدى. اول مەدىنەنىڭ آنافلى بر بايى بولوب، رسوللە وقتىدادا، اۆلگى ايكى خليفە وقتىدادا دىن و ملت بولندا بىك زور اعانلەر قىلغان كىشىلەر. اول بىك بومارط، انعام واحسانلى كىشى بولغان كىك، بىك شىقتلى و مرھىملى، كىشىگە بىك بوغوملى كىشى ايدى. شونلىقدان خلق آنى اۆلدەن اوڭ بىك بارانا ايدىلەر. آنىڭ خليفەلىگىنىڭ اۆلگى يىللىرى بىك طنجى ئوتكانلىگىن، اول وقتلاردا خلقنىڭ آنى اۆلگى خليفەلەردەندە آرتقراقى بارانقانلىقلارن سويلەلەر. آخردا آرتق بىموشافلىق و فارتلىق آراسىدا بنى امىيە كىشىلەرى آنى ئوز قوللارنىدا اوينچق ايتوب خلقنىڭ آڭلاردا نە وونووبىنا ويوغارىدا كورلىگانچە بىك فۇغانچ رەشىدە دىنادان كىچوووينە سەب بولدىلار. خليفە عثمان ئوتۇرلىگان وقتدا يەشى سىكسەن - طوقسانلار چاقىسىدا بولغان. آنىڭ خليفەلك سورووى اون ايكى يل بولمىشدر.

پايتخت خلقندا توشىنىكىلىك و حضرت على نىڭ خليفەلىكىگە صايلانوى.

مدينە خلقى وشولار اچىندە على، طلحە، زبىر، سعد بن ابى وقاص كىك الوغ صحابەلار خليفەنىڭ ئوتتۇراون خاطرلەرىندە كىتىمى ايدىلەر. آلار، ساراي سانچىلارى بوڭا ايرىك بىرمەسەر، قىتئەچىلەردە خليفەنى ئوتتۇراونگە اوڭ بارماسلار، دىب اوبلى ايدىلەر. ايندى خليفەنىڭ شوندى وحىتىل رەشىدە ئوتتۇراون بىلگىچ بولار بوتونلەي شاشوب قالدىلار. حضرت على، اوغىللىرى حسن بلەن حسيننى «قاراب طوروب نىچىك خليفەنى ئوتتۇراونگە ايرىك بىردىگىز» دىب بىك قانى ياڭا قىلاب تاشلادى. مدينە خلقى باشدا خليفەدەن بىك طوبقان بولسالاردا، شول درجەدە قىزغانچىلەي رەشىدە ئوتتۇراونلىق كورگىچ چىكىسز قايغى وحىرت اچىندە قالدىلار. خليفەگە ياردەم بىرمەچە سبىرچى بولوب طورغان كىشىلەر ئوزلەرنىڭ ياردەم بىرمەولەرىنە ئوكىنەر، آڭا قارىشى خلقى فوتتورتقان كىشىلەر، نىك فوتتورتق دىب ئوزلەرن شىنەلى ايدىلەر. قىسقىسى مدينەدە شىچ كىم يوق ايدى، كە خليفەنىڭ ئوتتۇراونى طوغرىسىندا ئوزىن مەسئول ساناماسون. ھەم شولاي بولمى مەكىندە توڭل ايدى. بىر وقتلار بوتون عىرېستان چوالمىلارن باصارغا كورچىلەرى بىتكان صحابەلارنىڭ، ئەللە قايىلاردان چىيلوب كىلىگەن بىر اوچ قىتئەچىلەردەن الوغ صحابە و ئوزلەرنىڭ ايدەشلەرى و خليفەلەرى بولغان بىر كىشىنى اتلەردەن تالانتقان كىك نالارغا ايرىك بىرولەرى بولارغا ئەبىتوب بىرمەسلىك عارلك و يوز قارلقى ايدى.

خليفە ئوتتۇراون بلەن قىتئەچىلەر آنىڭ اورنىنە تىز رەك خليفە صايلاب كىتەرگە نەلەدىلەر. بو وقت خليفەلىكىگە ايك مەسئوق كورلىگان كىشى حضرت على ايدى. قىتئەچىلەرنىڭ كورچىلىكىدە آنى خليفەلىكىگە كىچىرو اوبىندا ايدىلەر. لا كىن حضرت عثماننىڭ وحىشى رەشىدە ئوتتۇراونىدەن بورچىلغان حضرت على بوڭا باقن دا كىلمەدى. آخردا قىتئەچىلەر بىك قىسقىلى باشلاغاچ اول چاراسىز قىبول ايتىدى. شولاي ايتوب قىتئەچىلەردە، مدينە خلقى دا آڭا كىلوب بىعت بىردىلەر. قىتئەچىلەرنىڭ آندى موندى اش قىبولارنىدان قورقوب طلحە بلەن زبىر حضرتلەرىدە آڭا بىعت بىردىلەر. حضرت علىنىڭ خليفەلىكىگە كىچىروى، خليفە عثمان ئوتتۇراونىدەن بىر آندا صوڭ، ھىجرتنىڭ ۳۵ نچى يىلىدا ذوالھىججەنىڭ ۲۵ نە ايدى.

مدينە خلقىندان الوغ صحابە سعد بن ابى وقاص، خليفە ھەزرىتى اوغلى ھىباللە، مشھور صحابە اسامە بن زىد وشونىڭ كىك بىر نىچە كىشىلەر حضرت علىگە بىعت بىرمەدىلەر. آلار بوندان صوڭ ئەللەنىدى كوكلىسىز واقىئەلەر، زور چوالمىلار بولون

بلوب، اشكه فانا شامانى وچينده طورونى موافق كوردىلەر. مەلىكەنىڭ باشقا پىرلەرنىڭ دە
 بو فېكرى بولغان كىشىلەر كۆپ ئىدى. ئانڭ سوڭىدا حضرت عليگە طوغرىدان
 طوغرى قارشى توشەپكە كىشىلەردە كۆپ بولماق ئىدى. خەلىپە لىكى ئۆز لەرنە
 طونارغە ئالغان بىنى امىيە اروغى بىك ئىقلا بولغانچى سودا باقى طونارغا كىرىدىلەر.
 آلا خەلىپە عثمان ئوتتۇرلو بىلەن ئىزىرەك شام نامىستىبىگى حضرت معاوية يانېنە
 جىيىلدىلەر. معاوية كۆپ دەن بىرى بو تون شام ئۆلكە سەندە نامىستىك بولوب طوروب،
 ئۆزىنىڭ ادارەگە اوستالىقى بىگەرەك دە خەزىنە مالن زەلەمى تاراتتوى آرفاسىدا
 قول آستىداغى خەلىپەنىڭ مەجىتن جەلب ايتكان ئىدى. اول بو وقتلاردا بىنى امىيەنىڭ
 ايك زور كىشىسى ئىدى. مونا شوشى كىشى شام ئۆلكە سەن ئۆزىنە آبروب آلوب
 آبرم بىر دولت تىكىل ايتو اويىنا كىردى. بو ايتتە بىك آور بىر اش ئىدى. خەلىپە
 على نىچك دە آنى باش ايدىرگە طرشاچاق ئىدى. لاكن اول ئۆزىنىڭ باشلىقى،
 چىلكارلىگى و تىبىرلىگى آرفاسىدا بو اشنى مېدانغا قويونى امىدلەنە ئىدى. ئانڭ ياندىدا
 ئۆزىنە بىك اخلاصلى كۈچلى و منتظم عىسكىرى بولوى مونڭ امىدن تاغىن دا آرتىرا ئىدى.
 مونا حضرت عليگە شوشىدى آور وقتلاردا خەلىپە بولورغا طوغرى كىلىنى.
 اول بىك غىرت بىلەن اشكه كىرىشوب فاراسادا، بىك زور اوڭقايسىزلىقلارغا اوچرادى.
 اول خەلىپە لىكىگە كىچو بىلەن خەلىق آكاردان خەلىپە عثماننى ئوتتۇرگان كىشىلەردەن
 نصاص آلونى صورادىلەر. خەلىپە بولارغا: «حاضر دەن اوڭ اول اشنى تىكىشرو مېكىن
 توڭل، قاچان مېلىكەت طىنچلانور شوندىن سوڭ تىكىشرومىز، جزا بىرىرگە نىوش
 كىشىلەرگە جزا بىرىرمىز» دىدى. شونلىقدان بىر نورلى خەلىق خەلىپەنىڭ ئۆزىن تىيەت
 ايتە باشلادىلەر: «خەلىپە عثماننى ئوتتۇر تودە بوڭ دا فاتناشى بولورغە كىرەك، شولاي
 بولماغاندا تىكىلەرگە جزا بىرىردەن باش نارتماس ئىدى» دىدىلەر. خەلىپە عثمانغا
 قارشى فتنەچىلەرنى فوتتۇرغان كىشىلەر اچىندە حضرت علينىڭ بىك نىق طرفدارلارى
 بولوى بولارنىڭ شىبەلەرن تاغىن دا آرتىردى. لاكن بو فېكر اصلا درست توڭلدىر.
 اول افراط درجەدە عالمىچىب كىشى ئىدى، كە موندى توبەن اشلەر بىلەن مانتاشورغا
 هېچ بىر وقت راضى توڭل ئىدى. خەلىپە عثمانغا اول، الوغ صحابەلەرنىڭ بارسىدىن دا
 كۆپرەك ياردەم ايتتى. تىگى هامان دا اموبلەر سوزىندەن چىقماغاچ آخىردا ئۆپكەلەپ
 چىندە طورغا مېجور بولدى. شولابىدا بولسا اول اوغللارن آڭا ياردەمگە بېيىرگان
 و خەلىپەگە تىبىرگە ايرىك بىر مەسكە قوشقان ئىدى. حضرت علينىڭ خەلىپە عثماننىڭ
 ئوتتۇرلووندى هېچ بىر عىبى بولماغانلىقن بىلگان حالدە ئانڭ دشمانلارى بولغان بىنى امىيە،
 بو فېكرنى خەلىق آرفاسىدا بىك نىق قويوتىدىلەر و شولاي ايتوب بىر ياقدان آڭنىڭ
 طرفدارلارن كېمەتوب ايسىكچى ياقدان ئۆز لەرنە طرفدار كۆپەيتتورگە طرشىدىلەر.

خليفه عثماننىڭ قانن دعوا قىلو و جمل واقعهسى.

حضرت على، سوريه نامىستىڭى معاويهنىڭ ئوزىنە باش ايمەسكە نەگەنلىگەن ايشتىكچ، آڭا وعظ و نصيحت قىلۇپ مکتوب يازغان و اهل اسلام آراسىدا فان نوگلوگە سبب بولماسقا ئوندىگان ايدى. معاويه البته آڭنى وعظ و نصيحتلەرنە قولاق سالمايدى و كوكلىگە بانارلىق جواب قايتارمادى. شونلىقدان خليفه على آنى حكومتكە فارشى قىيام اينوچى ديه فاراب كوچلەپ باش ايدىرگە قرار بېردى و حاضرلك كورە باشلادى. لاکن بختسىزلىككە فارشى مدينە خلقى آڭا عسكەر بېرىگە بېك اوڭ آشفوب بتمەدىلەر. حضرت علينىڭ چەن طرفدارلارى بولغان بنى هاشم نىسلى و باشقا بىر نەچچە بوزگنە كىشىدەن باشقا بوتون مدينە خلقى بو صوغىشدا چىتدە طوراسىلارى كىلدى. بوغنا توڭل، بىر قىسم خلقى حضرت عثماننىڭ قانن دعوا قىلۇپ خليفەگە فارشى يول طوتدىلار. اوشبو كىشىلەر حضرت عثماننىڭ چەن دوستلارى و طرفدارلارى مەمدە بنى امىيە كىشىلەرنىڭ آستىدان قوتورتولارىنا ايهرگان بىعض بىر عوام خلقى ايدى. اوشبو فان دعواسىنا الوغ صحابەلاردان حضرت طلحە بلەن زبېردە فانناشوب مسئلەنى بېك اورايتوب يېبەردىلەر. آلار اولدەن اوڭ بېك اعتبارلى و نفوذلى صحابەلار بولۇپ، بايتاق غنا ايهرچەنلەرى بار ايدى. آلار حضرت عليگە بىعت بېرىگان بولسالاردا «فئەنچەلەرنىڭ ئوتورلەرنەن قورقۇپ، كوچلەنوب بېردىك؛ شونلىقدان اول، بىعت بېرىگە سانالمى» دېدىلەر. ام الومىنەن حضرت عائشەدە اوشبو فەكردە ايدى. اول حضرت عثمان ئوتورلىگاندى مەكەدە چەدە ايدى. آڭنى شوندى قىزانچ رەوشدە ئوتورلىگانلىگەن ايشتىكچ غايەت درجەدە فايغۇرۇپ «آنى حقسىز ئوتوردىلەر؛ آڭا ظلم ايتدىلەر؛ آڭنى قانن بولاي قالدۇرغا يارامى؛ ئوتورۇچىلەرنە تېوشلى جىزا بېرىگە كىرەك!» دېدى. خليفە عثمان ئوتورلۇ بلەن مروان و باشقا بنى امىيە نىسلى تېزىرەك مەكەگە قاچقان ايدىلەر. آلار حضرت عائشەنىڭ شول سوزىن ايشتىكچ مسئلەنى بېك ايرىكلەپ قوبورتا باشلادىلار. آلارنىڭ بوتون مقصدلارى بولغانچىق سودا بالقى طوتۇپ، خليفە علينىڭ كوچەن صندرو و اشەن بوزو، شولاي ايتوب خليفەلىكنى ئوزلەرنە قالدۇرۇ ايدى. تېز آرادا بولارغا بايتاق غنا طرفداردا چىيىلدى. بوڭار چايەن ئولكەسندە نامىستىك بولۇپ طورغان «يعلى بن مئىنە» بوتون خىزىنە مالن الەكترۇپ مەكەگە، حضرت عائشەگە كىلۇپ قوشلدى.

حضرت عائشەنىڭ شوندى فەكردە بولغانلىقن ايشتىكچ طلحە بلەن زبېر حضرتلەرى ئوزلەرنىڭ ايهرچەنلەرى بلەن مەكەگە باردىلار. بىلارنىڭ بارىشنىڭدا آوزىندا «حضرت عثماننىڭ قانن طلب ايتەمز» دېگان سوز ايدى بو سوز

توبكەرهك توشوب فارغاندا حضرت عليگە فارشى باش كونور و ايدى. بولار مكدە جىغان كوچلەرى بلەن گنە بومقصدلارن ميدانغا قوبارغا كوزلەرى يېنمە گانلەككەن عراققا يونەلدېلەر. آندا طلحە بلەن زبېر حضرتلەر بىنك بايتاق طرفدارلارى بولوب، شولار بلەن كوچلەرن زوراپتورغا طرشدىلار. عسكر طلحە وزبېر حضرتلەر بىنك قول آستندا بصرەغا باروب توشدېلەر. بولار اچندە بىك ياغشى دوبەگە آنلانراغان «ام المؤمنین حضرت عائشە» دە بار ايدى. مروان وايىدە شلەرى دە بولار آراستندا تش طرناق بلەن طرشدوب يورى ايدېلەر.

بصرەدا بولار بىك انقلاب ئوزلەرنە طرفدار جىيا باشلادىلار. بووقت بصرە واليسى «عثمان بن حنىف» ديگان كشى ايدى. اول خليفە عليگە بىك اخلاصلى كشى بولوب، خلقنى ئوز طرفىنا اوشدرغا طرشدى. شولاي ايتوب بصرە خلقى ابىكگە بولندى. برون فان دعوا ايتوچلەر كينەتدەن غوبىرناطورنك ئوبىنە مجوم ايتوب آنى اسېر آلدىلار. شەردە كوب ئوتورلەر بولدى. شول وقت غوبىرناطوردانق قىنالىدى، صاقال وچەلەرى بولغانلاندى، آخردا اول ئوز ايدەرچلەرى بلەن شەردەن سورلوب چقدى. بووقتلاردا خليفە على بولارغا فارشى عسكر بلەن عراققا يانلاشوب كېلە ايدى. اول غوبىرناطور بىنك شول رەوشچە سورلوب كېلىگانلىگن بىلگىچ بىك آبدراب قالدى. شونلقدان اول «ذونار» ديگان بېردە طوقنارغا مېبور بولوب، كوفەگە ئوزىنە ياردەم بېرولەرن ئوتوب ايلچىلەر بېبەردى. بووقت كوفەدە غوبىرناطور «ابوموسى الاشعرى» اسملى الوغ صحابە ايدى. اول خلقن ابىك بافقادا بىرئىگىز فارارغا وئوز آرا صوغشقا قاتناشماسقا دېلەسەدە، خليفەنك ايلچىلەرى اوغلى حسن بلەن الوغ صحابە «عمار بن ياسر» نك، ھەمدە فادىبە قورمانى «تقاع» نك مارشولارى آراستندا كوفە خلقى خليفە ياغن طوتدىلار. ابوموسى حضرتلەرى كوفەنى تاشلاب كىتەرگە مېبور بولدى. اوشبو وقت خليفەنك ايلچىلەرى خليفەنك موندان صولك كوفەدە طوررغا بولغانقان اعلان قىلدىلار.

بوندان صولك خليفە على بصرەغا ايلچىلەر بېبەر وب فان دعوا قىلوجىلارنى كېلىشورگە وفان ئوگودەن صافلانورفائونودەدى. باشدا نىگىلەر كېلىشورگە كونەر كېك بولسالاردا، طورابارا اشلر ھامان سوتلباردى. بووقت ايندى خليفە على ئوزى بلەن كېلىگان، كوفە، بصرە باشقا بېرلەردە جېلىغان يكرمى مكلەب عسكرى بلەن بصرەغا يان بىر بېرگە اورنلاشقان ايدى. نىگىلەردە اوطوز مكلەب عسكر بلەن بولارغا فارشى اورنلاشدىلار. آخردا كېلىشورلك بولماغاچ ابىك آرادا بىك قاطى صوغش باشلاندى. نىكى ياقى عسكرنك باشندا آنامز عائشە، طلحە وزبېر حضرتلەرى، بو ياقى عسكر باشندا خليفە

علی، الوغ صحابه عمار بن یاسر، عبدالله بن عباس لار طورا ایدی. بروفتلار برجان
 بر تهن بولوب، ایران ممالکتن یققان، کسری یزد جردنک شانلی تاجن باشندان
 اوچوروب توشورگان اوشبو قهرمانلارنک، بر بر بئک بافالارینا به بشوب یاتولاری
 نه یوتوب بترمه سلک بر کوکلسز واقعه ایدی. صوغش غایت درجه ده قزو و قازنی بولدی.
 هر ابکی باقی افراط درجه ده به ادراق بلهن صوغشیدیلار. حضرت عائشه دویه موسندده،
 به شچیک صمان بر نهرسه ده او طور وب شوندان ئوز باغن صوغشقا قزندرا ایدی. خلیفه
 عسکری نچکده آنی اسپر توشوررگه تل دیلر. لاکن آنی چولقاپ آلغان عسکر آنی
 بیک نقی صافلانغان بایقن باروب بولمی ایدی. آخردا خلیفه عسکرندن بر سی دویه نك
 آباغلارن کیسوب تاشلادی. دویه یقلاچ، خلیفه عسکری حضرت عائشینی اسپر
 توشوررگه موفق بولدی. بوندان صوگ تنگی بانی عسکر جیگلوب فاچارغا مجبور بولدی.
 اوشبو صوغش هجرتنده ۳۶ نچی یلدا، جمادی الاولی آیندا بولدی. بو صوغش
 حضرت عائشه آزلانغان دویه اسمی بلهن تاریخدا «جمل صوغشی» دیب بورتلدر.
 بو صوغشدا طلحه حضرتلری ئوتورلدی. زبیر حضرتلری صوغش اورناسندا تاشلاب
 کبتکان ایدی، یولدا بره آنی آکسردان ئوتوردی. بو صوغشدا خلیفه علی طرفندان
 بیک نقی قهرمانلقلار کورسه تکان کشی «الاشتر» بلهن قفقاع ایدی. جمل صوغشندا ابکی
 یافندان اون مکملت کشی قرقانلقن سو بایلر. صوغش بئکچ خلیفه علی، آنامز عائشینی
 بیک حرمتلر مکه گه اوزاتردی. اول مکه ده حج قیلاچ مدینه گه قایتوب بوندان صوگ
 طنج غنا باندی. حضرت عائشه نك صوگندان اوشبو ایشینه ئوگنگانلگن سو بایلر.

خلیفه دلك نزاعی و صفین واقعه سی.

جمل واقعه سندان صوگ خلیفه علی کوفه گه اورنلاشدی. موندان صوگ ایدنی
 سوریه دن باشقا بوتون مملکت وشول چهلدهن بر اقداغی مصر ئولکه سی ده آنی
 خلیفه تانیدی. ایدنی آکا نامیستیک معاویه نی باش ایدر وب سوریه نی گنه ئوزینه
 فارناسی نالیدی. حالبوکه بو غایت درجه ده آور بر اش ایدی. چونکه نامیستیک
 بونون کوهی بلهن آکا فارسی طورغا حاضرلنه ایدی. اول خلیفه عثماننک یاقنی
 بولغانلقدان آنک قانن طلب اینه رگه ئوزن بورچلی صانی وشول قان دعواسی
 بهانه سی بلهن ئوزینه استقلال آلورغانلی ایدی. حضرت عثمان ئوتورلو بلهن خلیفه
 بیکه نائل، آکا آنک قانلی کولمه گن، بولقنغان صاقال بورتکلرن و ئوز بئک کیسلگان
 بارماقلارن بیبه رگان ایدی. حضرت معاویه، خلیفه نی ئوتروچیلرگه وشونک آرفاسندا
 خلیفه علیگه سوریه خلقینک آچون قاپارتو اوچون بونه رسلرنی دمشق مسجیدینه
 ئوبدروب غمندان تماشای قیلردی. بونی کوروب خلق غایت درجه ده هیجانغا کیلدی.

شولای ایتوب اول اولده بجه ئوزینه بیک اغلاصلی بولغان سوریه خلقن خلیفه
عایگه قارشى بیک نقی آيافلاندردی.

بونک بلن گنه قالهچا اول مملکتنک تورلی بېرنده بولغان الوغ صحابه لارغا
مکتوبلر یازوب خلیفه ننگ قازن دعوا ایتو اوچون ئوزینه یارده مگه چاقردی. اول
بولارنک آکا قرن قارایاچانلارن بیک یاخشی بله ایدی. لاکن بواشی بلن اول،
خلیفه علی گه قارشى طورودا ئوزن حقلی ایتوب کورسه تورگه طرشدی. مروان،
عبدالله بن عامر، عبدالله بن سعد کبک خلیفه عثمان زمانندا زور اورنلار طوتقان
کشیلر بوکا ابک یافن یارده مچن بولدیلار. اول مصر ئولکسه سن قولغا توشورگان
مشپور قوماندان عمرو بن العاص نى دا ئوزینه قازندى. بوايسکېدهن بیرلی غایت
درجه ده باشلیق و عاالیق بلن ئوزن نانتقان برکشى ایدی. اول ئوز زمانینک
ایک حیلکار و ایک سیاسی کشیسی ایدی. اول نامیستیک معاویه طرفینا کوچسه ده
بوشقافنا توگل، اش اش بولوب چقسا مصر ئولکسه سنده مستقل نامیستیک بولو
شرطی بلن کرچدی. مونا خلیفه علیگه، بیک کوب طرفدارلارغا، منظم عسکرگه
تایانغان اوشبو ایکی سیاسی ابرنی بوگهرگه تېوش ایدی. حضرت معاویه هیچ بر
فرصتنی ناچرمچا عسکر جیبا، ئوزینه طرفدار کوبه بته ایدی. اول، باشدا بر آز
شبهه بلنره ک اشکه باشلاسادا، چهل واقعه سی سببلی خلیفه علینک بر آز کوچی کبهی
توشکاج باطرفن آرندروب، امیدن زورایتنا باشلادی.

خلیفه علی پیغمبرنک یاقنی و کبهوی، صحابه لارنک ایک اوغلارندان بولو ئوستینه
زور شاعر، سوزگه غایت درجه ده اوستا و مثلسز بر فهیمان ایدی. لاکن آنک
بر کبهچیلگی بار ایدی، که اول نگیلر کبک سیاسی و حیلکار توگل ایدی. بېگره ک ده
درستن ئه يتکانه اول حیللر بلن ماتاشونی کبهچیلک صانی و ههر وفت طوغری
و آچق حرکت ایته ایدی. مونا شولای حیلسز و طوغری حرکتی آنک نگیلر ده ن
جینگل وینه سبب بولدی. خلیفه، چهل واقعه سی ئوتکچا ده، حضرت معاویه گه مکنوب
یازوب و ایلمچلر یېبهروب آنک ئوزینه باش ایپوون طلب ایتدی. نگی برده
تایانماسدان بوکا، خلیفه عثماننک یاقنی بولو صفتی بلن آنک اورنينا ئوزی حقلی
ایکانلگن بیان ایتوب جواب قایتاردی. شونلقدان خلیفه گه چاراسز نگیلکارگه عسکر
بلن یوررگه طوغری کیلدی. نامیستیک معاویه ده بیک نق حاضرک بلن بوکا قارشى
چقدی. شولای ایتوب ایکی عسکر عراق بلن سوریه آراسندا، الجزیره ئولکسه سنه
«صفین» دیگان یېرده بر برینه قارشى بولدی.

کوبدهن نوگل گنه بر جان بر نهن بولوب، ایران و بیزانس دولتلرن یققان
قهرمان عرب عسکرلری حاضر ایدى بر برینک بوغازینا یه بشورگه حاضر لئوب

طوردیلار. خلیفه علی عسکری جیدمش مکرپ بولوب، آرادا مکرپ صحابه وشولار
 اچنده جیدمشلهب بدر صوغشیننه حاضر بولغان کیشیلر بار ایدی. نامیستنیك عسکری
 سیکسان مکرپ بولوب، آرادا، ایسکیدهن بیرلی اوگره نلوب کیلگان مکرپ
 منتظم عسکر بار ایدی. خلیفه عسکرینک آغی فرقه سی فهیمان «مالک الاشر»
 قومانداسندا، معاویه عسکرینک آغی فرقه سی «ابوالاعود» اسملی قوماندان فول
 آستندا ایدی. ابوالاعود عسکری یلغان قوللارینا توشوروب خلیفه عسکرین صوغا
 اینتکدر دیلر. خلیفه باشدا فان توکمچه گنه کیلشونی امید ایتوب عسکرینه صوغشورفا
 ایرک بیرمی طور ایدی. تگیلرنک صونی قولغا توشورگانلکلرن ایشتنکچ، الاشرگه
 هجوم اینترگه فوشدی. فهیمان الاشر، ابوالاعود عسکرین تیز آرادا چیکردوب
 صونی ئوز قولینا آلدی. خلیفه هامان دا صوغشونی تلهمه گانلکدهن معاویه عسکرینه
 صودان فائدا انورغا ایرک بیردی. بو وقتلاردا خلیفه هامان معاویه گه ایلچیلر بیبره،
 ئوزینه باش اییوگه اوندی ایدی. شولای ایتوب بر طرفدان ایلچیلر بیبره شو،
 بر طرفدان آغی فرقه لرنک واق توبه ک بهر شولاری بلهن اوچ آیلاب وقت ئوتوب
 کیتدی. خلیفه نک بولای اشنی صوزووی صوغش نقطه نظرندان بیک زور خطالقی
 ایدی. چونکه نامیستنیکنک بولای غنا باش اییو احتمالی هیچ یوق ایدی. اول نچک
 بولسادا بغتن صواب فارا اچاق، بیرلسه آفتق چیکده گنه بیر لهجه ک ایدی. مونا شوشی
 اوزاق وقتلار اچنده نامیستنیك بیک کوب فائدا ایتوب تاشلادی. اول خلیفه
 عسکرندهن ئوزینه آوشورلق کیشیلرینی توری وعده لهر بلهن ئوزینه آوشوردی.
 بولار نچک ده عسکر آراسندا اوکفا بسلق چقارغا طرشدیلار.

آخر دا مذا کره لردن فائدا چقماغاج خلیفه، عسکرینه هجوم باشلارغا امر
 بیردی. بو وقت هجرتنک ۳۷ نهی یلی، صفرنک بر نهی کونی ایدی. آلتی کون
 بره مله ب صوغشو، همده واق واق فرقه لرنک بهرلشوی بلهن ئوتدی. جید نهی
 کون گیچ ایکی باق دا بونون کوچلرن قویوب غایت فانی صوغش باشلاندى.
 ایرته سن صوغش غایت درجه ده فزدی. خلیفه مهاجر وانصار بلهن چولغانغان حالده
 عسکرینک نهق اورناسندا ایدی. معاویه ده عسکرینک اورناسندا بولوب، ئوزن
 ناشلاماسقا آنط اینتکان اشانچلی بر فرقه بلهن صافلانا ایدی. باشدا خلیفه عسکری
 تگی یاقنی بیک نغ فسرلاب، آزغنا فالدی نامیستنیکنی قولغا توشورمه دیلر.
 شول وقت آنی صافلاغان اشانچلی عسکر بیک فانی فارشی هجوم یاصاب تگی یاقنی
 چیکردیلر. اوشبو وقت عراق عسکری بوزولو درجه سینه بینکان بولسادا،
 باش قوماندان خلیفه نک، همده مالک الاشرنک فهیمانلقلاری آرفاسندا باکادان

غیرت آلوب یا گادان هجومگه باشلادی. معاویه عسکری شول قدر مشکل حالده نالدی، که اول تیزی قاچو اوچون آطن حاضر لهب کنه طور ایدی. تارتش همامان دا بارا، بر بر یافنگ بیز مهنی، بر بر یاقنقی باصا ایدی. شول آرادا الوغ صحابه «عمار بن یاسر» توتولوب خلیفه گه نه یثوب بنه سلك بر نایقی طودی. اول خلیفه ننگ ایك اخلاصلی طرفدار یولوب، معاویه و عمرو بن العاصلارغا افراط درجه ده آچولی ایدی. بیک اولغایقان بر قارت بولویونا قارامبجا اول آرسلان کبک غیرت بلهن صوغشا، آلدینا کیلگان بر کشبینی ته گهره ته بارا ایدی.

حضرت عمار توتولگاج خلیفه عسکری تاغندا آچو بلهن صوغشا باشلادیلار. اوشبو هجوم وقتندا خلیفه، معاویهنی کوروب «نی اوچون ایکی کشی فانداسی اوچون بسو قدر مسلمان قانی توگه مز. نه بده، چق مینم بلهن صوغشا! قایسیمز چیکسه شول خلیفه بولور!» دیب تگیینی صوغشقا چاقردی. صنالقان قهرمان بلهن نارا فارشی صوغشورغا معاویه البته بارمادی. ۱۰ نهچی صفردا ایرتهن صوغش عجائب رهوشده قزوب کیتدی. ایندی قایسی بولسادا بر یافنگ یازمشی حل قبلناچاق کبک کورله ایدی. قیرمان «مالک الاشر» آنلی عسکر بلهن قانی هجوم یاصاب نگی یاقنی بیک اوکفایسز حالگه فاندردی. مونی کورگاج خلیفه جه یه ولی عسکر بلهن صوغشی مرتبه قطعی هجومگه کرشدی. ایندی آکلشلی، که نامیستتیک عسکری تمام چیکله چهک. مونا شول وقتداغنا نامیستتیک عسکر نده سونگیلر گه بیک کوب فرآنلار کوته رلوب «قاپچانغا قدر صوغشامز ایندی. بیتهر ایندی بر بره ننگ قانن نوگو. مونا بز سزگه فارشی قرآن قویامز. طوقتیق، بارمزدا شول قرآن حکمینه نایبتیق!» دیگان تاوشلار ایشتلیدی. بو عمرو بن العاص طرفندان اویلانقان بر حبله ایدی. اول عراق عسکر نده گی کشبیلر ننگ کوبیسی صوفی، تقوا، دنیادان قول ملککنان، قرآنی بیک حرمت ایته طورغان کشبیلر بولغانلقدان قرآنغا فارشی صوغشماشلار دیب اویلی، هم شول آرقادا چیکلو اسمن کوته روده نوتولاجاقلار بنا کوزی بیته ایدی. هم شولای بولدی دا. سونگی باشلارندا سلکنگان کلام شریفلر فی کوزو بلهن نه لیگی آرتق دیندار کشبیلر خلیفه ننگ صوغشینی طوقتاوون صوری باشلادیلار: «قرآن حکمینه راضیمز دیب نه بیتهلر بیت. قرآنغا فارشی نیچک فلج کوته رهک کبرهک» دبدیلر. خلیفه بولارغا آلا ننگ قرآن کوته رولری بر حبله گنه بولغانن، نه گهرده چندان اوق آلاز کیلشو یاغندا بولسالار نه لله قاپچان کیلشورگه نیوشلکلهرن، آلازدان ناچارلقدان باشقا اش کوته رگه باراماغانلقن سوبله سه ده، نگیلر قبول ایتمه دیلر. عسکر آراسندا معاویه ننگ وعده لر بنه، مکافاتلارینه کوز

بىك كان صانلق كىشىلارنىڭ بولۇپ قالىشى بىگىرەك دەپ بوزدى. بولار صوغىشنى طوققاننى بىگىرەك نى طلب ايتىدۇلار. صوغىشنى طوققاندا ئوزىن ئوتتۇرىدە كىرى طورماپاچانلارنى سولادۇلار. شۇنىڭدىن خلىفە چاراسى صوغىشنى چىكىشنى طوققاندا توغرا امر بىردى. مونا شولاي ايتوب ەرو و بن العاصنىڭ خىلىسى آرقاندا خلىفە شول قىر نى چىگورىنىڭ فائىدانى كورە آلمىچا قالدى.

صوغىشنى چىكىشنى طوققاندا ئاچ ايكى ياقاندا ايلچىلار كىلۇپ نىچەك كىلىشۇ طوغرىسىدا دا كىلەر باشلاندى. تىگى ياقى «مونا ايكى ياقاندا بىر و كىل بىلگىلىك؛ شولار نىمىسى قارغا كىلسەلەر شوڭا راضى بولورمىز!» دىدىلەر. تىكلىنى قىبول ايتىدى. تىگى ياقى ەرو و بن العاصنى و كىل ايتوب بىلگىلىك دىلەر. خلىفە عىسكىرى «ابو موسى الاشعرى» نى ەكەم ايتەسەلەر كىلىدى. بو كىشى الوغى صەابە بولسا دا، بىك صافى كورگىلى، خىلە بىلىمى طورغان بىر كىشى ايدى. بوغنا توگىل، اول، خلىفەگە بىر آرزى قىلدى. شۇنىڭدىن خلىفە باشدا آنى و كىل ايتۇرگە باقىن دا كىلەدى. آخردا خلىفەنىڭ بىك نى بەلەنگانلىكلەرنى كورگىچ چاراسى قىبول ايتىدى. مەلۇمەنىڭ اولڭ قانانى بولغان خىلەكار ەرو و بن العاصقا قارشى صافى كورگىلى، خىلە بىلىمى طورغان، آنڭ سوڭدا ئوزىنە بىك صالغىن قارى طورغان ابو موسى الاشعرىنىڭ و كىل بىلگىلىك نوو بىنە راضى بولۇ خلىفەنىڭ ەيىت ەردە زور خىلەسى ايدى. ايكى و كىل ۳۰ نچى يىل رمضان آيندا سورىبەلەن عراق آرقاندا «دومة الجندل» دىگان بىردە جىلورغا بولدىلار. شول رەشەچە اوچ ايدان آرتى صوغىش، نىقىر قان توڭكان خلىفە عىسكىرى بىك زور اش بىرگان تولىمى عراققا قايتوب كىتى. نامىستىك بىلەن ەرو و بن العاص ياكى امىلەر بىلەن طورغان حالدا ئوزلەر بىك «دمشق» لار بىنە يونەلدىلەر. اوشۇ صوغىش تارىخدا «صيفىن صوغىشى» دىپ مشهور. بو صوغىشدا سورىبە عىسكىرىدەن ۴۰ مىڭ، عراق عىسكىرىدەن ۵۰ مىڭ كىشى قىلدى.

دومة الجندل قىرلىرى و حضرت مەلۇمەنىڭ اىستىلال كىسب ايتىمى.

اۋرۇمەگى قىرار بولغا ايكى ەكەم رمضان آيندا دومة الجندلگە كىلدىلەر. بىلارنىڭ قىرلارنى طىكلاو اوچون ايكى ياقاندا دورىنەر بوز كىشى حاضر بولدى. مەلۇمە دومة الجندلگە ئوزى كىلسە دە، خلىفە غلى كىلەدى. باشدا ايكى و كىل ئوز آرا بەشەن كىكاش ايتە باشلادىلار. عرب تولىمىسى حضرت ەرو، ئوزىن افراط ەردە دە بىر طرف كورسە نورگە طرىشا و تىگىنىڭ سىرتى بىلەن اوچون باورىنا توشە ايدى. ابو موسى حضرتلەرى «بىنەچە بولارنىڭ ايكىسىدە خلىفەلىك دەن توشورگە دە، خلىفە

صابلاونی خلقنڭ ئوز بىنە تابىشر رىغا كېرەك!» دېدى. عمر و بن العاصقا شول غنا كېرەك
 ايدى دە. اول «بىك ياغشى فېكر سويلەڭ. ئوز آرا فان توگولەرنى بىر و اوچون
 شوندىن دا باشقا يول بوق. مېن بوفېكرنى ايكى قوللاب قبول ايتەم» دېدى. ايندى
 فرارنى خلققا اعلان قىلاسى غنا قالدى. عمر و بن العاص نڭ اوشبو فېكرنى قبول ايتتورى
 تىگىنى آلدان اوچون گنە بولغانلىقدان ايک باشلاب تىگىنى منبرگە منبرەسى كېلدى:
 «مېن بىك ايسكىدەن اسلامىتنى قبول ايتىكان كىشىنىڭ؛ پېغىمبىرنڭ اونغ صحابەسىنىڭ
 سېنتەگى فضىلتلەر مېندە بوق؛ شونلىقدان سېندەن اوزوب سوز سويلەمىكا اوبام»
 دېدى. ابو موسى حضرتلەرى ئوز بىنڭ قايقانغا توشكانن بىلەپچە منبرگە مندى. بوتون
 خلق «ياغداي، ايندىنى بولا!» دېب صبرسراق بلەن تىگىنڭ سوزن كوتوب طوردىلار.
 عراق و كېلى بوشقا فان توگولەرنى طوققان توغرىسىدا بىك اوزون خەتبە سويلە گاندىن
 صوڭ «مونا بىر بوايى كىشىنڭ ايكىسەن دە اش باشندان توشورگە قرار بېرىڭ.
 سىز بولاردان باشقا ئوز كۆز تەلگان كىشىنى خليفە صايلا كۆز. مېن شوشى ساعدەن غلبىنى دە.
 معاويەنى دە غلبىنە توگللەر دېب اعلان قىلام!» دېدى. موندان صوڭ عمر و بن العاص
 منبرگە منوب «بوزنڭ نى سويلە گانلەرن ايشتى كۆز. اول ئوز غلبىسەن خليفەلىككەن
 توشوردى. بوفېكرگە مېن دە فوشلامن، مېن دە آنى غلبىسەن توشورەمەن. اما ئوز
 ايدەشم معاويەنى غلبىنە عثمان اورنىنا اطورغا ايک موافق كىشى دېب بلەم.
 ھەم آنى شوشى ساعدەن خليفە ايتوب اعلان قىلام!» دېدى.

موندى بىك سېرەك بولا طورغان قىزلى صەنەنى كوزوب ايكى ياقى دا بىك آبتىراب
 قالدىلار. غلبىنە ياغداغى كىشىلەر ئوز و كېللەرنىڭ بودرچە دە نىق آلدان و بىنا
 چامادان طش بورچلەنلەرى ھالە، نڭى ياق خلق ئوز و كېللەرنىڭ ئوتكنك
 و خېل كارلغىنا ئاڭ قالوب شادلىقلارندان تېرىلەر بىنە صېيشا آلمادىلار. ھەر طرفدان
 نامىستىكىكە خليفەلىك بلەن تېرىكەر يا كىرادى. ابو موسى حضرتلەرى بودرچە دە
 نىق آلدان و بىنڭ اوباطندان جېرىتىشىگىنە كررلك بولدى. اول عمر و بن العاص نى
 بىك آور سوزلەر بلەن اوروشقاندىن صوڭ، موندان صوڭ كىشى كوز بىنە كورنورگە
 اوبالوب مەگە، يانغزلىدا بەشەر اوچون كېتىدى. عرب شاعرلەرى ابو موسى نڭ
 اوشبو آلدان و بىن شەرلارغا كرتوب بوتون عربستانغا نارازىدىلار.

ئوز ئوزىندەن بېلىگىلى، و كېللەرنىڭ اوشبو قرارلارى ھەسز قرار ايدى.
 شونلىقدان خليفە طرفدارلارى بوفرارنى قبول ايتەپچە يا كىدادان معاويەگە قارشى
 تىش قايتارغا طوتوندىلار. غلبىنە آقرىنقى بلەن بولسادا، صفىن صوغشى كىك يا كىدادان
 بر صوغشقا حاضر لەنە باشلادى. حضرت معاويە ايسە و كېللەرنىڭ ھەلانىدىن صوڭ

ئوزن خليفه دېه دعوى قىلا باشلادى. اولدا بىك نقلاب آندى موندى احتمالگە
 نارشى حاضرلك كوره باشلادى. اوزاقلامى آنك عسكرى تورلى بىرلەرگە مچوملەر
 ياصاب خليفه نك خلقن طنچسزلى باشلادىلار. عرفاندا، خليفه گە فارشى «خوارج»
 دىگان بر فرقه چقوب مەلىكتى بىك طنچسزلاندىرا باشلادى. شولاي ايتوب آنك
 كوچى كوندەن كون كېمى باردى. ئۇ حضرت معاويه نك كوچى كوندەن كون اورتاغنا
 باردى. مچرتنك ۳۸ نچى يلندا اول مصرنى دا ئوز قولينا كېچردى وعدە بوينچا
 عمروبن العاص موندا نامىستىك بولوب تمام ئوزى بىلگانچە اداره قىلا باشلادى.
 اول ۴۳ نچى يلغا قىر شوندا نامىستىك بولوب، دنيا بىلەن ايسە نلشدى. خليفه على
 اماماندا معاويه نى باش ايدىرودەن امىدن ئوزى، اماماندا خلقنى آنك بىلەن
 صوغشورغا قىزىدرا ايدى. سورىسە بىلەن مصر حضرت معاويه قولندا بولسالاردا،
 آنسان باشقا الوغ عربستان دولتى آنك قولندا ايدى. لاكن يازمش آنك و فاسزلق
 نىلدى. معاويه گە فارشى نى حاضرلك كورگانسە گنە بر خائىن طرفندان ئوتتولوب،
 باغلاغان اشن اورتاغدا فالدروب دنىدان كېچدى.

خوارج فوقەسى و خليفه على نك ئوتتولووى.

صغىن صوغشى طوققانلوب، ابكى آراداغى اختلافنى ياتشىدرو اوچون و كىلەر
 بىلگىل نىكچ، خليفه عسكرى آراسندا بو اشكە راضى بولماغان كىشىلر كىلوب
 چقىدى. آلا «خليفه» حقائق طرفندا بولا طوروب نى اوچون حقسز باش كوتەرگان
 معاويه بىلەن كىلشورگە رضا بولا. بو بىك زور عىب، كېمچىلك. بو خليفه لىكنك
 درجەسن ئوشورو بولا «دېيشە باشلادىلار. حضرت على بولارغا «سز بىت بو
 اشكە ئوزگىز مېنى مچبور ايتىدگىز. مېن باشدا بوگا كونه گان ايدىم» دىدى.
 نىگىلەر «سېن ئومدەن قورقوب بوگا راضى بولىدك. سېن خليفه بولورغا مستحق
 كىنى توگىلىدك. بولاي حقاقتلى اشكە كونو زور گناه، سېن توبە قىلورغا تېوشىدك»
 دىدىلەر. بو فكر عسكر آراسندا بىك تارالوب كىتوب خليفه نى بىك او كفايسز
 حالده فالدردى. آلا آكاردان ئىلگى قىرائى بوزوون و ياشادان معاويه گە فارش
 بوروون طلب ايتدىلەر. خليفه وعدەنى بوزارغا اېتە راضى بولمادى. شوندىن صوك
 بولار عسكردەن ايتلوب، كوفە گە كرىمچە شوگا يافىن «حروراء» دىگان بر اولغا
 اورتلاشدىلار. بولار نك سانى ۱۲ مك ايدى بولار «بىز قرآن بوينچا بورمە گان
 خليفه و طرفدارلارى بىلەن بىرگە بولور حالەز يوق. آلا ياندىن چقامز، ايتلامز»
 دىدىلەر. شونك اوچون دە بو فرقه گە «خوارج» دىلەر.

باشدا خليفه على بولار بلن بىك يەوشاق مەاملە قىلدى. ئوزلەرن وعظەلەپ، ئوگنەلەپ بايتاغىن فەكلەرنەن كىرى قايتارغادا موفىق بولدى. لاكن دوما الجندلەگى ھەقسز فراردان سوڭ بولار بىگەرەك دە قوتورنوب كىتەيلەر. معاويەگە دە، حضرت عليگە دە «ھەق بولدىن يازغان كىشىلەر» دىب قارايدىلار. تىگىنى دە، موفىدا خليفه دىب تانىمادىلار. ئوزلەرىنە «عبدالله بن وەب الراسبى» دىگان برەونى خليفه سايلاب ھازىرگى بقدادنىڭ شەمالىدە «نەروان» دىگان يەرگە اورنلاشدىلار. موندان سوڭ ايدى بولار آچقدان آچق خليفهگە فارشى يول طونوب اسلام مەملىكىتىن اوڭقايسىز ھالەدە قالدردىلار. بولار حضرت عثمانغادا، خليفه عليگە دە طوغرى بولدىن يازغان كىشىلەر دىب قارىلار، وگورگان بر كىشىدەن شولار طوغرى بىسندا فەكلەن سورىلار، ئەگەردە آرنغا آلار طوغرى بىسندا ياغشى سوز سويلەسە آنى ئوتتە ايدىلەر، شولاي ايتوب آلار تىرە ياندا گل بولسۇنلەك ياصى باشلادىلار.

دوما الجندل فرارندان سوڭ خليفه على بىك كەب عىسكەر جىبىوب ياكادان معاويەگە فارشى چىقارغا ھازىرلەنگان ايدى. شول وقتلاردا تىگىلەرنىڭ آرتق بولسا يارقى نىلغانلقلارن ايشىنكەچ، ئوزمىز كىتەكەچ بولار ھىچ بر خانون وبالالارمىزنى قالدرمى فروب بىتەرلەر دىب آلارغا بورولدى. باشدا تىگىلەرگە وكىلەر بىبەر وب بىك فانى ئوگنەلەدى. شونلقدان بايتاغىسى فەكلەرنەن قايتىدىلار. بىك كوئىسى كوچلى ھىسكەردەن قورنوب تىرە ياق تالارغا قاچوب بىتەيلەر. بر مەك سىكز يوزى خليفهگە بىك فانى فارشى طوردىلار. شونلقدان خليفه بولار بلن صوغشورغا مەجبور بولوب بوتونىسەن قەلچەن كىچىردى. بو واقە ۳۷ نچى يىلدا، شۆنلەك بىرنچى آتاسىندا بولدى بوڭا تارىختا «نەروان واقەسى» دىلەر. اوشبو واقەدان سوڭ قاچوب قالغان خوارج فرەسى بىك نىق آچوغا كىلىدىلەر. خلق آراسىندا ئوزلەرنىڭ فەكلەرنى بىك نىق تارتوب تاغىن دا كوچە يوب كىتەيلەر وەر وقت خليفهگە اوڭقايسىزلىقلار چىقاروب طوردىلار. سوڭراق خوارج فرەسى اسلام دىنى دائىرەسىدە ئوزلەرىنە آيرىم بر «مەدەب» يامادىلار. بولارنىڭ قەنەلەرى بر عىسردان آرتق تارتوب اسلام دولتىن بىك قىمەتكە توشدى.

مونا شومى خوارج فرەسى خليفه مەلىكە دىيادان كىچىرىنە دە سەب بولدى شومىلە، كە بولار نەروان واقەسىدىن سوڭ خليفه عليگە، ھەمدە معاويە بلە ھەرو بن العاصقا فارشى آرتق درجەدە دىشمانلاشوب كىتەيلەر: «بولار اوچىسى دە قەنە باشلىقلارى. بو قەدر قانلار شولار آراسىندا ئوگىلدى. بولارنى ئوتتەمچە طىناچاق ئوگىلەر» دىب آلارنى ئوتتەرگە قارار بېرىدىلەر. حضرت علينى ئوتتەراوچون «عبدالرحمن

بن ماجم « معاویہ بن ثور و اوچون « البرک بن عبد الله »، عمرو بن العاصی ثورترگه
« عمرو بن بکیر » بیلگیلندی. بولار بوتونوسی بر کون، بر وقتدا بولارنى
ثورترگه بولدیلار. عبد الرحمن کوفه گه باروب، ابرته نمازینا کیتوب بارغان خلیفه گه
اعولانغان فلج بلن چاپدی. خلیفه اوشبو جراحندن ایکنهی کون دنیادان کیچدی.
شولوق وقت « البرک بن عبد الله » معاویه گه فلج بلن چاپسادا، ضرر تیدره آلهادی.
عمرو بن العاص ایسه اول کون آورو بولو سبیلی ابرته نمازینا مسجد که چقالغان،
ثوز اورنينا پالیتسا باشلی « خارجه » نی بیهرگان ایدی. عمرو بن بکیر، عمرو
بن العاص دیب اوشبو کشینی ثورتردی. موفی عمرو بن العاص غا طوتوب آواب
بارغاج « مینی کیمگه کینتردگن؟ » دیب صورادی. « عمرو بن العاصقا کینتردک » دیگاج
آبدراب قالدی. « صوگ مین کمنی ثورترم؟ » دیدی، « سین خارجه نی ثورتردک » دیدیلر.
شوندان صوگ بو « مین عمرو بن العاصی ثورتمه کهی ایدم، الله خارجه نی ثورترگه
تله گان ایکن دیدی. اوشبو کشیلرنک اوچیس ده ثورتردیلهر. اوشبو واتمه مچرتدن
غ نهی بلد، رضانیگ اورنالارنیا ایدی. شولای ایتوب خلیفه علی ده اولدیگی ایکی
آیدنه شی کیک قرغانچ رهوشده دنیادان کیچدی.

خلیفه علی فریشتک بنی هاشم نسلنده ندر. اول رسول الله نک آناسی بلن بر
طوغان آغاسی ابوبالبنک اوغلیدر. پیغمبرمز آکا فاطمه اسمای فزن بیردی. اول
صحابه لارنک ایک الوغلارندان سانالادر. اول صبی چاقدا اوق اسلام دینن قبول
ایتدی. اول رسول الله موبنده تر بیدلینگان و جاعلیت پچرافلاری بلن هیچ بر بویالغانان
کشیدر. اول افراط درجه ده قیرمان بر کشیدر. پیغمبر زمانندا بولغان صوغشلار دادا،
ثوزی خلیفه بولغاج دا اول بیک زور قیرمانلقلار کورسه تدی. اول بیک شهب خطیب،
بیک الوغ شاعره ایدی. آنک سوزلهری، خطبه لاری خلققا افرا درجه ده تأثیر اینه
طورغان ایدی. اول بیک صوفی، تقوا، دنیادان واز کیچکان بر کشی بولو موبستنا
بیک الوغ عالم ده ایدی. آنک حکمتلی سوزلهری، خطبه لاری، شعرلهری تلندن
تدیگه سویلنوب کتابلارغا یازلوب قالغان. آنک خلیفه لگی دورت بیل طوفز آی
بولوب، وفات بولغاندا ۶۳ به شنده ایدی. حضرت علی نک ثورتردهن صوگ بر نیچه
بالاسی فالوب شولار اچنده حسن، حسین و محمد (ابن الحنفیه) لهر بار ایدی.

امويه دولتى

معاويه بن ابى سفیان.

حضرت علی ئوتورلگاندىن سوڭ آنڭ طرفدارلارى، اورنىنا ئولسكەن اورغان
 حضرت حسننى خليفە صابلايدىلار. بو وقتلاردا قيس بن سعد اسملى قوماندان قول
 آستىدا قورق مۇكەب عسكەر سوربەگە بورورگە طورا ايدى. حضرت حسن بىك اوك
 غىرتلى كىشى توگل ايدى. اول، موغشچان، قېرمان وغىرتلى انسان جېڭگان معاويه
 بلەن يافالاشا آلماسقن بىلگەنگە كوره بولورغا كېرەك آنڭ بلەن كېلىشور اويندا ايدى.
 لاكن بعضى بىر عقل ايەلەر بىك بو فكرگە بىك نارشى طورغاننقلار كورگىچ اول
 موغشقا چىدى. قيس عسكەرى عراق چىگن چىغاندا معاويه عسكەر دىگن قوروش
 بولغان ايدى. اورناملار خلق آراستىدا قوماندان قيس ئوتورلگان دېگن بىر خېر
 چىدى. مونا شوندىن سوڭ حضرت حسن معاويه گە ايالچى بېبەر وب آنڭ بلەن كېلىشورگە
 بولغاننقل بىلدىرى. معاويه بونى البته ابكى فولاب قبول ايدى. (۴۱ ه) صالح شىرطلارى
 بوينچا حضرت حسن خليفەلىكنى تاشلى، بوندىن سوڭ معاويه خليفە بولورغا، حضرت
 على طرفدارلارينا، شولايوق خليفە عثمان قىتە سېنە قانتاشقان كىشىلەرگە تېبىلەسكە.
 حضرت حسن گە خىزىنە دەن كېچىنورلك معاش بېرلورغا، مەمدە معاويه ئولگىچ
 خليفەلك آڭا كوچەرگە بولدى. مونا شولاي ايتوب حضرت حسن آناسى بلەن دورت
 بېش يل يافا ياقاغا كېلوب موغشقان بىر كىشىگە ئوز اختىبارى بلەن خليفەلىگن
 تابىردى. بوندىن سوڭ ايندى بوتون مەلىكەت حضرت معاويەنى خليفە تانىدى. حضرت
 على مۇخلالارى، ايكنچى تورلى مەپتەسەك «شېبەلەر» حضرت حسن نڭ اوشبو اشىن
 برده ياراتمادىلار؛ بونى ئوزلرىنە ويغىمىر فامېلىياسىنا زور عارلك سانادىلار. حضرت
 حسېن دە شول فېكر دە بولوب آغاسن بىك فانى شىئەلەدى. حضرت حسن نڭ خليفەلك
 سوروى بىك آز بولغاننقلان اول «خلفاء راشدون» دان سانالمايدىر.

مونا بوندىن سوڭ ايندى امويەلەر دورى باشلانان، امويە دولتىنىڭ بىرىنچى حەكمدارى
 بولغان اوشبو معاويه، يوغار يىدادا تەبىلىگەنچە افراط درجە دە عقللى، باشلى، آور
 صېرلى، سىياسى وادارەگە اوستا بىر كىشى ايدى. اول بىك آورلوق بلەن قولينا آلمان
 حا كېتىن نغىو طوفر بىستىدا افراط درجە دە غىوت بلەن اشكە كرشىدى. بوتون مەلىكەت
 حاضر آنى خليفە تانىسالىلاردا، آنى كوره آلمانان و آڭا آچولى كىشىلەرنىڭ ايسە بى سانى
 بوق ايدى. مونا اول ئوز بىك ادارەگە اوستالغى آراستىدا تېز آرادا خلىفەلك فېكرن

نوز باغبنا آرد سردی. پیغمبر و اولگی غلیفه‌لر زمانندا اعتبار تابقان الوغ صحابه لارنی والوغ مأمورلارنی آچق یوز، باغشی سوز و گوزل معاملہ‌سی بلهن ٹوزینه ناراندی. آقبا بلهن بوگره گه تبیش کشیلرگه آفغانی دا زه لاله‌مه‌دی. ایندی باغشیلق بلهن بروده ایبکه کیتره آلمانان کشیلرگه نامچی و فلج بلهن ادب بیروده‌ده تارتندی. شولای ایتوب کوب و قتلاردان بیرلی چوالش میدانی بولوب کیلگان مملکتده باخشوق طنجلق و ترتیب اورنلاشدی. هجرتنک ۹۹نچی یلندا حضرت حسن وفات بولغاچ معاویه بیگه‌کده ایرکن صولش آلوب، ایندی ٹوزی اوچون گنه توگل فامیلیاسی اوچونده طرشا باشلادی.

حضرت معاویه غلیفه‌لکنی تالاب آلمان برکشی بولوب، خلفا راشدون درجه‌سنده عدل اداره فیلا آلماسادا، کوبدهن بیرلی چوالش اویاسی بولوب کیلگان مملکتده ترتیب و طنجلق اوبوشدرووی سبیلی مافتاوغا نوشلی کشیدر. اول فتنه اوچاغی بولوب کیلگان عراق خلغن پسی کبک یوانتوب ناشلادی. باشدا بصره‌دا غو بیرناطور بولوب، سوکندان بوتون عراق و ایران ٹولکه‌سنده نامبستنیک تعیین ایتلگان «ز یاد بن سبه» غایب درجه‌ده فانی قوللی و ترتیب سو بوچه‌ن برکشی ایدی. اول سوز بلهن ایبکه کیلگانلارنی ٹوگت و نصیحت بلهن، سوز فائدا بیرمه‌گان کشیلرنی آصروب کیسروب ٹوز قول آستندا بولغان بیرلرنی تمام طنجلاندری. آنک نامبستنیکیلی زمانندا، بیرگه توشوب قالغان باونی غنا آلورغاد اجسارت ایته آلمی ایدیلر. اول ٹوزی ده «خراسان یولندا برهونک بر بر نهره‌سی توشوب فالسادا مین آتی بلوی فالیم» دبه طورغان ایدی. درست، زیاد بیک نق فاطیلقلار قیلدی، بایناق کوز یه‌شله‌رن آغزدی. لا کین اول وقتدا شولای ایتی ممکن توگل ایدی. زیاد خوارچ فرقه‌لرینه‌ده بر نیچه مرتبه‌لر عسکرلر بیهروب، اویالارن طوزدردی و بونک بلهن مملکتکه هبتوب نرهمسک خدمت ایتدی. اول شبعه‌لرگه قیملد ارغادا ایرک بیرمه‌دی. مونا شوشی کشی معاویه‌نک اوک فاناتی بولوب، شرق ٹولکه‌سنده آنک‌عا کیمین نغقان کشیدر، زیاد ۵۳نچی یلندا وفات بولغاچ آنک اورنينا آنک اوغلی «عبیدالله بن زیاد» نامبستنیک بولدی. بودا آناسی کبک اوک غیرتلی همه‌ده فانی قوللی برکشی ایدی. اولدا اداره خصوصندا آناسی یولندان باردی. حضرت معاویه مملکتده ترتیب و طنجلق اورنلاشدرغان کبک، باخشوق اصلاحات دا کردی. آنک زمانندا قوریدا و صودا منظم عسکرلر طوتولدی. اول زمانه‌سینا کوره منظم بوچته بورتو اصولن کردی. ایران و بیزانس آفچالاری رهوشنده آفچالار صوفیریدی.

بونک بلهن گنه قاله‌بچا اول مملکتن کیکایتو طوغریسنندا باخشوق طرشلق کورسه‌ندی. خلیفه عثماننک صوگشی دورنده گی فتنه‌لر و حضرت علی دورنده گی

ئوز آرا موغشلاردان فائدا لائوب اسلام فولينا كچكان بىرلەرنىڭ بايتاغىسى اسلام دولتىدىن آيرلا باشلاغانلار ايدى. مونا حضرت معاويه شولارغا عسكىرلەر بىبەرۈپ باڭادان ئوز بىنە فائىتاردى. معاويه زاماندا آفرىقا فتوحاتىدا اېڭ زور شىرت آلفان كىشى بوڭارچادا اسمى چقان «عقبه بن نافع» در. اول اچكى جوالشلاردان فائدا لائوب بو بىرلەرگە باڭادان منوب او طورغان بىزانسلىلارنى باڭادان آندان سىرۈپ توكىدى. هجرتنىڭ ۵۰ نچى يىلىدا عقبه بن نافع حاضرگى «قىروان» شىرن صالدى. ايران فرىتىندا اېڭ زور شىرت آلفان كىشىلەر نامىستىك عبىدالله بن زىياد، مەئب بن ابى صفره، ربيع بن زىياد والحكم الغفارى لردر. بولار ايرانداغى باش كوتەرلىشلەرنى باصو بلەن گنە فالمىچا، جىعون نهرن ئوتوب تورك بىرلەرىنە دە كرۈپ كىتىدىلەر. بىر طرفدان حاضرگى افغانىستان و بلوچىستان فولغا توشورلۇپ، اېككىنچى طرفدان حاضرگى توركىستانداغى سەرقند شىرىنە دە كرلدى. بىغارا و خىيالاردا اوشبو وقت عرب عسكىرلەرىنىڭ طوزانى آستىدا ئالدىلار.

معاويه بوڭنىڭ بلەن گنە فالمىچا سور بىنى كىچۈپ آناطولى ئولسكە سىنەدە هجۈملەر باصادى. بو هجۈملەر بىر نىچە يىللارغا تارتلۇپ بىر نىچە مرتبە استانبول قابىلارنىقتىر كېلۇپ يىتىلدى، قورىدان و سودان استانبول بىر نىچە مرتبە معاصره قىلىنسادا، كر پىست آرتق در جەدە نىق بولغانلارقدان عربلەر موقىقت قازانا آممە كىرى بورولورغا مەجبور بولدىلار. اوشبو معاصره لارنىڭ بىرىندە مشهور ابوايوب الاصارى حضرتلەرى شىبىد بولۇپ شونىدە دفن قىلىندى. بو حاضرندە استانبولدا زىيارت ايتلر طورغان بىر قېتىر اوشبو موغشلاردا از مېر شىرى دە معاصره قىلىندى. آناطولى موغشلارنىدا اېڭ زور اش كورسە تىكان كىشىلەر مشهور خالد بن الوليدنىڭ اوغلى عبىد الرحمن، بىسر بن ارقطه، قسالة بن عبىددر. بولار اچىندە بىگروك دە شەبى عبىد الرحمن بن خالددر. اول آتاسى كىك غايت قىرمان بىر قوماندان بولغان. آناطولى موغشلارنىدا حضرت معاويهنىڭ اوغلى بىزىدە قوماندان بولۇپ بورگان. معاويه زاماندا مىصرنىڭ جنوبىدا سودان ئولسكە سىنەدە عرب عسكىرلەرى كرۈپ اسلام دىنن تاراققانلار.

حضرت معاويه اموبه حكمدارلارنىڭ اېڭ الوغلارنىدان سانالادر. اول ئوزىنىڭ فىرقى، سىياسىتى واداره گە اوستالىقى آرقاسىدا الوغ عربىستان مەلىكتىن بىر اوچقا جىيا آلدى. اول اېتنە بو خصوصدا بىك زور مشقتلەر، قىيىنلىقلار كوردى. بىرەودەن ئالاب آلفان حا كىمىتى ئوزلەشدر و اېتنە آنصاقتا توشى. مونا شونىڭ اوچون دە، اول آخىر مەرىندە دولتىنى ئوز فامىلىاسىندا قالدورغا طرشا باشلادى. اول اوغلى بىزىدىنى ولى عهد تەبىن ايتۇپ، ئوزى اېسەن چاقىدا اوق آڭا خلىقدان بىعت آلماچىر

بولدى، لاکن يزید بوروش طور وئىدا بىك اوك ماقتاۋلى بىگت بولماغا ئانلقدان بو اش ده آکا بىك قىمىنكە توشمەك ايدى. شول قدر زور اشلارنى اشلى آغان خليفە معاويه، البته بوگاردان كبرى طور مادی. سوريه خلقى بىر سوز ئه يتمه سدهن يزىد بىك بىعت ايتىدىلەر. عراق ومصر خلقى دا آرتق تارتشهادىلار. اىك نىق فارس كىلگىگان كىشىلەر مکه بىلەن مدينه خلقى ايدى بولار حضرت معاويه نىڭ خليفە بولوب طور وئىنا راضى بولسالاردا، بوروش طور وئىچا بىك توبەن يزىدىنى اش باشندا كورە سىلەرى كىلمەدى. شونلقدان خليفە معاويه بو شەرلەرگە ئوزى باروب، بىك اوستالوق بىلەن اشنى باشقاروغا موفق بولدى. شولايىدا بىر نىچە كىشى يزىدكە بىعت بىر مەدىلەر. ولار اچىندە حضرت حسين وعبدالله بن الزبير بار ايدى. خليفە معاويه نىڭ ئوزىندەن سوڭ اوغان اش باشىنا مىندروب فالدرووى مسلمانلارغا فالدرغان اىك ناچار بىضرى مېراثى سانالورغا تېوشىر. چونكە موندان سوڭ ايدى اسلام حكومىنى آبادان اوغغا. يايىسە آعادان انىگە كوچە، طورغان بولوب كىتىدى. معاويه خليفە بولغاندان سوڭ اسلام دولتىنە «امويه دولتى» دىب ئه بىتلووى دە مونا حكومت آگاردان كورمە كىچى گل امويلەرگە كوچوب كىلگىنانلىگى اوچوندىر. حضرت معاويه نىڭ ايسىنچى بىر ناچار مېراثى مەلىكەت ادارەسن «اداره مستبە» ايتوويدىر. حالوكە بو وقتقىلار اسلام مەلىكەتنىدە اداره «اداره مشروطه» ايدى. حضرت معاويه بىك اوامايوب، ۷۵-۸۰ يىللىرىگە كىلئوب مەرتنىڭ ۶۱ نچى يىلىدا وفات ايتىدى. قىبرى دىمشىدەدر. خليفەك سوروى ۱۹ يىلدا بىر نىچە آى آرتق ايدى.

يزىد بن معاويه دورى وكوبلا واقعەسى

بوغارىدا ئه بىلگىنچە يزىد، مەلىكەت خلقىنا عىچ بىر ياخشى ياغى بىلەن تانلماغان، بىگرەك دە درىستىن ئه بىشكاندە دىن وشىرەت اشلەرىنە آرتق اھىمىت بىرمەي، اوبىن كوكىبگە بىراو، حتى خىر اچو كىك ناچار اشلار بىلەن اسمى چىققان بىر كىشى ايدى. درىست، آنىڭ شەئىرك، بومارناق وكىشىگە بوغومىلىق كىك سو بىكىلى ياقلارى دا بار ايدى. لاکن بو صفتلارغا آكا خلقنىڭ اعتبار بىلەن قاروينا بىتمى ايدى البته. آناسى طرفىندان خلقنى كوچلەب دىرك بىعت آلتقان بو بىگنىڭ، تىختىكە اولطورو بىلەن باش ئوستىندە قارا بولولتار بوروى كوتولە ايدى. ھەم شولاي بولدى دا. آناسىنا چىكىسز اخلاص وھىرەت باعلاغان سوريه خلقى، آناسىنا قىلغان خىدمەتلەرنى آگاردان زەللە مەسەلدە، عراق وھجاز خەلەلەرى آگارفارشى آياقلانو بولما كرىدىلەر. مدينەدە حضرت حسين وعبدالله بن الزبير كىكلەرنىڭ آكا بىعت بىرمەگانلىكلەرنى بوغارىدا يازوب ئونىكان ايدىك. مونا بو كىشىلەر آكا بىك زور بلا بولوب توشىدىلەر.

بزيدي تخنيكه منگانده بصره د والى عبید الله بن زياد، كوفه ده نعمان بن بشير
اعلمى قارت بر صحابه ابدى. عبید الله بن زياد بزيديكه بيك اخلاصلى بولوب،
بصره خلقينا طبر چنورغا ابرك بېرمه سه ده، نعمان بن بشير آكا آلاى اخلاصلى توگل
ابدى. شولايدا اول اچكى چوالشلار وئوز آرا قوشلارنك بولماون تلى ابدى.
بزيدي تخنيكه كېچو بلن كوفه خلقى آناك خليفه لگن تانيماسقا وخليفه على نك اوغلى
حضرت حسين نى خليفه ايتەر گه قرار بېرديلەر. به شر ن رهوشده مدينه گه حضرت حسين گه
هر بر آرتلى دورت ايلهي بيهرلدى. حضرت حسين سياسى وبراقدان كوره طورغان
كشى بولما اسادا، آناسى كېك باطر يوره كلى بر كشى ابدى. اول آناسينك سباسى
دشمانى بولغان معاويه نك اوغلى كه ليگى بزيديك اش باشندا بولو وينا جاداب طور
آلمادى. كوفه خلقينك ئوتنچلار ن قبول ايتوب، آناسى بلن بر طوغانينك اوغلى
«مسلم بن عقيل» آرتندان مكنوب بيهردى. عمده مسلم گه كوفه ده ئوز بيه طرفدارلار
چيارغا قوشدى، كوفه خلقى مسلم نى غايت درجده شادلىق بلن فارسى آلديلار
آكا بېر لگان وعده لهر نك ايسه ي صافى بولمادى، تېز آرادا آكا فورال كوتەر لك
۱۲ مگلب طرفداردا چييدى.

يهش خليفه گه آناسينك بعض بر طبيعتلرى يوققان بولغان آخري. اول آرتق
آبدار اشقا توشمېچه، قننه نى بيك تېز باصارغا قرار بېردى. آناسى كېك كشى تلى
بلوده آلدانمادى. مسلم نك اوگن آلو اوچون عبید الله بن زيادفا بيورق بيهر وب
آكا بيك كېك وكالت بېردى. عبید الله بن زياد برده وقت ئوتكوزمېچه، بيك آزشا
عسكر بلن كوفه گه باردى. نعمان بن بشير ئوز ئوستندن مسئوليت توشو وينه توانا
نوانا آكا اشنى نابشردى. زياد يوغار بىدادا كه بىلگه انچه آناسى كېك غايت درجده
فانى قوللى، ئوز اشن اش ايتو اوچون هيچ بر نهرسه ده نارتنىمى طورغان بر
كشى ابدى. اول كوفه گه كېلو بلن مسجدده بيك اوصال بر نطق سويلېب، كوفه لېلهر نى
ناقشانتوب تاشلادى. كوفه لېلهر او لدن اوك وعده سزلك بلن نانلقان خلقى ابديلەر.
بومرتبه سنده آلا ر او لگى طبيعتلرى بلن بارديلار. عبید الله بن زياد نك نطقندان
فورقوب مسلم بن عقيل نك ايتەر چنلهرى بيك سېره گه بيه باشلادى. اول غنا توگل،
مسلم قولغا آلتوب نامېستنيك طرفندان ئوتزلدى ده. موندان سوك حضرت حسين گه
ياردهم بېرر گه وعده قىلغان كشىلر بوتوللى بېسېلنوب، بواشوب قالديلار.
حالبوكه اوشبو وقتلاردا حضرت حسين كوفه گه قاراب يولغا چققان ابدى.
آنى ياقن كوروجى عقل و فكر ايدلهرى آكا كوفه خلقيناغنا اشانتوب بوندى آور
اشكه كرشه سه كه كيكاش بېرسه لهر ده، كوفه لېلهر نك آناسى مرحوم گه ده نى قدر وعقللر
بيروب آخردا آنى اوگفايسز حالده قالدوغانلار ن سويله سه لهر ده، حضرت حسين

بولارنىڭ سوزلەرىنە قولاق سالمادى. اوشبو وقت آدىڭ بلەن چىققان كىشىلەرنىڭ
صانى چىنەنمىش بولوب، ياقن دوستلارنىدان، آغا ائىلەرنىدەن، خانون و بالا
چاقالارنىدان عبارت ايدى. ايسكى آراداغى بازىش بويىچە آڭا ياردەم بېرەچەك
كىشىلەر آنى قارشى چىقوب آلورغا نىوش ايدىلەر. حضرت حسين كوفە گە ياقنلاشوب
باردىغى حالدە ماماندا قارشى چىقوچى عىسكەر كورنمە گاچ و بو طوغرىدا خېردە
بولماغاچ اشلەرنىڭ رەتسىز لەنگانلىگىن آڭلادى. شولايدا اول ياكادان قايتوب
كىتەرگە اويلامادى. بو وقتلاردا عىبدالله بن زىياد آنى كوفە گە كرتەو اوچون
بىك قانى تەبىرلەر قىلا ايدى. اول «التر بن بزىد» قول آستىدا بىر مەك عىسكەر
بىبەرەپ حضرت حسين نىڭ يولىغا كېرتە بولورغا قوشىدى. مشهور قادىيە گە ياقن
بېردە اوشبو عىسكەر كر وانغا قارشى بولدىلار. قوماندان البته حضرت حسين بلەن
مىكەن قىر صوغىشەو طرفىدا، نىچك دە بولسا اشنى قىچقا يېتىچە بىترو فىكرىدە
ايدى. اول آڭا يوق اوبلار بلەن مائاشماقە، كېرى مەدىنە گە قايتوب كېتەرگە
كىگەش بېردى. فقط باطر بېرە كلى، حضرت حسين بونىڭ سوزىن قوبول اېتمەدى.
سول وقتلاردا اول كوفەدە آنىڭ طرفدارلارنىڭ اوبالارى طوزدرغانلىقى و مسلم
بن عقىل نىڭ ئوتلىگانلىقى طرغرىستىدا خېر آلىدى. بو كوكلىس خېردە آنى
يولدىن طىيادى. اول نى بولسا اول بولا دېب ئوز يولىدا دوام اېتىدى. «التر»
بونىڭ بلەن قارشىلاشونى تەمىچە آڭدى آڭدى عىسكەرى بلەن بولارنىڭ آرتىندان
ئىشىدى. عىبدالله بن زىياد ايك اشانچى قوماندانلارنىدان مشهور قادىيە قىرمانى
سەد بن ابى و قاس نىڭ اوغلى مەرنى بوڭا قارشى چىقارغان ايدى. ٦١ نچى يل
مەرم باشلارنىدا مەر ياخشوق كوچلى عىسكەر بلەن حضرت حسين نى اوچراتتى.
بودا تىكى قوماندان كېك اوڭ اشنى صوغىشىز بىتەرگە تلى ايدى. شولقدان
اول حضرت حسين بلەن كېلىشو طوغرىستىدا سوزگە كرىشىدى. صوغىشوب مەلاكتەن
باشقا نىچە چىماسش بىلگاچ، بېغىمەر طورونى اوچ شرطنىڭ بىرى بلەن كېلىشورگە
راضى بولغانغىن بلىردى: يە يانداغى كىشىلەر بلەن مەكە گە قايتوب كېتەرگە
بايسە دەشتقا بزىدنىڭ ئوزىنە باروب ئابىشلورغا، بايسە صوغىش قورنىنا كېتوب
دشمانلارغا قارشى طورغا. قوماندان مەر شونوق بونى عىبدالله بن زىيادغا
اېرىشردى. نامىستىك باشدا بوڭا كونەر كېك بولسادا، اېيدەشلەرنىدەن «شەر
بن ذى الجوش» دېگان برەونىڭ نى قارشى طورونى سېبلى فىكرىدەن دوندى
وھىچ بر شرطسىز بېراون طلب اېتەرگە، بوڭا كونەسە صوغىش آچارفا قوشوب مەرگە
مەرى بېبەردى. قوماندانغا اوشبو خېرى آلوب باروچى شولوق شەر بولوب،

ئەگەردە قوماندان آنڭ فوشوونچا يورمەسە بوڭا ئوزى قوماندانلىقى آلورغا
 وعمرنى قاچدان كېچىرگە فوشلغان ايدى. شونلقدان عمرگە زىياندىڭ امرىنە بويىصنودان
 باشقا چارا قالمادى. حضرت حسين حقارتلى كېلىشوكە راضى بولمىچا بولار بلەن
 نارشىلاشورغا قرار بىردى. آڭا يولدا بايتاق كىشىلەر فوشلغان ايدىلەر. اول
 يوققا بولارنىڭ ئانى توكتەرسى كېلەمچە بارسىنادا كېتەرگە فوشدى. ئوزى، ياقنلارى
 و ياقن دوستلارى بلەن صوغشقا كرىشىدى. عمر نېچكەنە حضرت حسيننى ايسەن
 كويىنچە قولغا توشورگە تلى ايدى. شونلقدان اول قطعى ھجومگە آشقمادى.
 كروان خلقى برەم سەرەم قىلا باردىلار، پېغمبەر طورونى جان آچوروى بلەن
 آرسىلانچا صوغشوب نارشىسىنا كىلگان بىر تە گەرەتە ايدى. آخردا ئەلگى شېرنىڭ
 صبىرى توكتەندى. اول قطعى ھجوم باصاب آنى قاماب آلدى. تورى ياقندان ياوغان
 اوق و كېزەنلگان فنچلار باشقا ياقنلارى و طوغانلارى كېك آنى دا قارا طوفراققا
 يقدى. اوشبو وقت ھجرتنىڭ ٦١ نچى يلى، ھجرمنىڭ ١٠ى ايدى. بو واقفە كىر بلا
 دېگان اورندا بولغانلقدان نارىضا «كىر بلا واقفەسى» دېب مشهوردر. اوشبو
 صوغشدا حضرت حسين ياقندان ابر ذاتى ھېچ كىم قالمادى؛ بارى خانون فر
 و بالا چاقارلارغا قالدى. خانون وبالا چاقالارنى يزىدىڭ قاراماھىنا، پايتىقىكە
 اوزاتدىلار. شولابوق حضرت حسيننىڭ باشى كېسلوب خلىفە يزىد كە يىبەرلدى.
 درىستى، توگلى، «حضرت حسيننىڭ ئوتىرلىگانلىگىن بىلگىچ يزىدىڭ بىك قابىرقانلىق
 و كوزلرى بەشلەنوب «مىن آنى ئوتىرلەر دېب اويلاماغان ايدىم. مىن بولسام
 مطلقا عفو ايتەر ايدىم» دېگانلىگىن سويللەر. يزىد اسېر توشكان خانون وبالالارغا
 ناتىق كورسەتمەدى. آلارنى حرمت بلەن مەدېنەگە اوز اندردى.

مونا شوشى «كىر بلا واقفەسى» وقتى بلەن اسلام دىنباسن بىك شاولانقان،
 قاينانقان بىر واقفەدر. بو واقفە آرقاسىدا اهل اسلام آراسىندا چىقان قىتەلەر، نان
 توگشولەرنىڭ ايسەبى سانى بوق. ھەم شولاي بولمى مەكەن دە توگىل. پېغمبەرنىڭ طورونى،
 خلىفە علىنىڭ اوغلى بولغان بىر ذاتنىڭ، كوچلەپ تىغىكە منوب اوطورغان، اخلاقى،
 پورش و طوروش چىتىنەن بىك توبەن حسابلانقان برەو طرفىندان وحشىيانە صورىندە
 ئوتىرلوروى نېچك خالققا نائىب ايتەمسون؟ بو واقفەدان صوڭ امولەرگە ئوچكو
 بېگرەك دە آرتوب كېتىدى. كويىدەن توگىل كىنە «خلىفە عثماننىڭ ئوچن آلو» شىعارىنە
 فارشى ايدى «مظلوم حضرت حسيننىڭ ئوچن آلو» دېگان بىر شىعار كېلوب چىقىدى.
 اوزاقلامى كىر بلا دەگى قىر حضرت على و فامىلىياسى طرفدارلارنىڭ زىيارىتىگە
 بولوب، شوندا كوز بەشلەرى توگىلە، آھ و اھلار اورولا و آننىڭ ئوچن آلو اچون
 وعدەلەر بىرلە طورغان بىر بولوب كېتىدى. بو واقفەدان صوڭ شىعارلەر ھەر

بیرده گو به و کوچمه باشادیلار. بیگره که ده یا کاسلامتکه کیلگان ایران خلقی شعبه.
 لکن فکر یذ بیرلوب کیتدیلمر. اوللرده شیعه دین حضرت علی و فاطمه ایلیاسینا شولایوق بیبهر
 نسلینه اغلاص باغلاغان کیشیلرگه نهینه ایدیلر. صرگرافی بو اسلام دینی دائره سنده
 بر «ایرم مذهب» بولوب کیتدی. بو مذهب خلقی خلیفه بولاچاق کیشی باری
 حضرت علی نسلندهن گنه بولو نبوش فکرنده بولدیلار. خلیفه لکنی حضرت علی دهن
 نارتوب آغان بنی امیه نسلینه حق خلیفه دین فارامادیلار. آخردا افراطقه کیتوب
 عثمان، عمر و ابوبکر لهری ده حضرت علی دهن حقسز خلیفه لکنی آلوجی کیشیلر
 دین فارادیلار و آلارنی دا حق خلیفه توکل دیدیلر. عبدالله بن سبأ دیکان بر
 یهودینک طشدان اسلام دینی قبول اینوب حضرت علی گه اغلاص باغلاغانلغن
 و خلقی آراستدا تهلله تیندی یامان فکرلر نارتانقلغن بوغاریدا نیتوب اوزغان
 ایدک. مونا شونک ابرچنلیری طورا بارا بیگره که ده ناچار بولغا کروپ کیتدیلمر.
 شیعه لهردهن فای بر فرقه لهر حضرت علی فی و آنک بعضی لهر بالالارن «معبود» ایتو
 درجه سینه ییتدیلمر. حضرت علی و آنک نسلندهن بعضی بر الوغلازنگ هاما ندا
 تیک بولغانلقلارن اعتقاد ایتدیلمر. ایشبعه لهردهن بر فرقه حضرت علی نسلندهن
 «میدنی» دیکان برونک بغداد ولایتنده «سامرا» دیکان بیرده بر بیگره کوروب
 به شرنگانلگن، آخر زماندا کیلوب چقاچانقلغن اعتقاد ایتنه کده لهردر. شیعه لهر
 حاضرگی کونده ده بایناق بولوب، ایران خلقی بوتونیسسی دینرک شول مذهب لهردر.

عبدالله بن الزبیرنک باشی کوته رووی.

حضرت حسین ئونراو بلهن یزیدنک اشی آلفا بارو توکل، کیر یسنجه آرتقا
 کیتدی. بوکار چادا یزیدنی کوره آلماعان خلقی بوندان صوگ آکا دشمانقلارن
 آرتدراغنا باردیلار. بیگره که ده مدینه و مکه خلقی آکا دشمانقلارن و آتی کوره
 آلماعانقلارن به شره آلمادیلار. حضرت حسین دهن صوگ عبدالله بن الزبیر بیک غیرت
 بلهن خلقی ئوزینه قاراتا باشلادی. اول الوغ صحابه «الزبیر بن العوام» ننگ
 اوغلی بولوب غایب درجه ده باطر یوره کلی بر کیشی ایدی. حاضرگی کونده اول
 خلیفه لکگه مستحق کیشیلرنک ابک آلدنقلارندان ایدی. مکه و مدینه خلقی
 بر سوز نهینه مسدهن آکا بیعت ده بوردیلر. یزید باشدا عبدالله بن الزبیرگه
 ایلچی بیبهر وپ اشنی نانولقی بلهن یانتشدرقا تله مسده بوکا موفق بولا آلمادی.
 شونقلدان اول خلیفه لک دعوا قیباوچینی بوغاولانغان حالده بایته تکه کیتورتورگه
 آنط ایتوب بیک طرشوب عسکر حاضر لهرگه کیشیدی.

نای بر بیرلر آئی ایشته سبیلری ده کیلمه دی. مثلاً قنسرین والیسی آچقدان آچقی
 آکا قارشى کیلوب ئوز خلقن عبدالله بن الزبیرگه بیعت ایتدی. معاویه تختک
 منوب باری قرق کون طورغاچ وفات بولدی. بو بیگت تاربخدا ایکنچی معاویه
 اسمی بلهن یورتلدر. آنک، قولندان اش کیلمه سلگن بلگاج، ئوز اغتیارى بلهن
 تختن ناشلاغانلغن سوبیلر. موندان صوڭ امویلرنگ حالی بیگره که ده مشکلاشه.
 بوتون حجاز ئولسکهسى عبدالله بن الزبیرنی خلیفه نانیلار. اول، امویلرنگ اشلری
 جوالدان فائد الانوب عرافد ادا ئوزن خلیفه نانتورغا موفق بولا. امویلرگه بیک ناچار
 ناری طورغان شبعه وغوار چلرده بونی آلردان آرتیق کوروب بوکا بیعت بیرلر.
 مصردا ایندی آکا بیعت ایته. پایتختده «ضحاك بن قیس» دیگان بره و ئوزینه بیعت
 آلا. سوریه نك کوب بیرلرنده عبدالله بن الزبیر باغن طوتالار. ایراننگ یراق
 ئولسکه لرنده فرصتدان فائد الانوب باش کونر ولر کوبیه. شولای ایتوب مملکت
 نازان کبک فاینی. یزیدنک ایکنچی اوغلی خالد آرتیق یهش بولغانلقدان آئی تختک
 کیچروب امویلرنگ حا کیمتن فونقاروب فالونی خاطرغادا کیتررگه طوغری کیلی.
 مونا شول وقتدا ئه لیگی برگه بیک بیلگیلی مروان بن الحکم میدانغا کیلوب چقا.
 اول بو وقتلاردا بنی امیه نسلندن ایک قارت همده ایک بولدی بیک ککشی
 بولغانلقدان خلیفه لکنی ئوزینه آلورغا نیتلرته. عبدالله بن الزباد بلهن کعبه نی محاصره
 فیلغان قوماندان حصین بن نمیر بوکا بیک نق طرفدارلق قیلالار. شولای ایتوب
 مروان ئوزندهن صوڭ یزیدنک اوغلی خالدنی تختک کیچرو شرطی بلهن تختک
 مندرله (۶۴ ه ذوالقعدة، اوشبو وعده نی نغنو اوچون اول خالدنگ آناسن دا نکاملانه.
 مروان تختک کیچکچ امویلرنگ قولندان اچقنوب بشکان مملکنی ئوزینه
 نایبار اوچون بیک غیرت بلهن اشکه کرشه. اول ایک باشلاب ضحاك بن قیس بلهن
 حسابلا شورغا بولا. ضحاك دا باغشوق زور کوچ بلهن بوکا قارشى چقا. دمشق نك شماله
 «مرج راعط» دیگان بیرده ایکی عسکر اوچراشوب بیک فانی صوغش بولا. ضحاك
 ئوتلرله؛ عسکری فاچارغه مجبور بولا. بوندان صوڭ بوتون سوریه پاکادان امویلرگه
 کوچه. باری قنسرین والیسی گنه ئوز عسکری بلهن الجزیره گه ناچوب آکا باش
 ایوده ن تارتنا. اوز افلامی مصردا مروان قولینا کیچه. اول عبدالله بن الزبیرنگ انیسی
 مصعب بن الزبیر قول آستندا سوریه گه هجومگه کیلگان عسکر فی ده کیری چیکورگه
 مجبور ایته. بوغنا توکل، آنک حصین بن نمیر قول آستنداغی عسکری، الجزیره ئولسکه.
 سنده «سلیمان بن صرد» قول آستنداغی اون مکدهن عبارت شبعه لرنده بیک نق
 هالب کیمل. سلیمان ئوزی ئوتلرله، شبعه لرتورلی طرفقا نالالار. (۶۵ ه مادد اولی)

بوندان صوڭ مروان بوتون مملكتنى قولغا كېچرە آلو وينادا اشانا باشلى. اول ئوزندن
 صوڭ نغتنى يزىد اوغلى خالدكە فالدراسى كىلمى. ئوز اوغللارى عبدالملك بلەن
 عبدالعزىزنى بوسى آرتندان برسەن ولى عهد نەبىين ايته. اوشبو اشى آنڭ دنيادان
 كېچورينەدە سەب بولا. خالدڭ آناسى بوڭا غايت درجەدە كىفى كىتوب برون
 مندەر بلەن فاپلاب آنى ئوتتە. (۶۵ھ، رمضان).

عبدالملك بن مروان

مروان دان صوڭ نغتكە كېچكان عبدالملك كە بىك زور وچوالچق اشلەرنى
 باشقارغا طوغرى كېلە ايدى. چونكە بو وقتلاردا اسلام مملكتنى غايت درجەدە آور
 حالەر كېچەرە ايدى. مملكت اچندەگى ئوز آرا نزاعلاردان فائىدالانوب بيزانس
 ايمپىراطورى، فولندان اچقنغان بىرلەرنى كىرى فابتاروب آلو نېتىنە كرشدى. قېرىس
 آطەسى ياكادان روملار قولينا كېچدى. بو وقتقا قدر دمشق غاؤيرگى بىروب طورغان
 ارمنستان ئولكەسى دە كىرى روملارغا قايتدى. آنڭ ئوستىنە عراق وايران ئولكە-
 لەرنە شىبە و خوارچ قتنەلەرى بىك نى دوام ايته ايدى. عراق بو وقتلاردا عبدالله
 بن الزبير قول آستندا بولسادا، بو بارى اسمەگنە ايدى. آنڭ طرفندان قوياھان
 نامىستىنك مصعب بن الزبيردە بولارنى يوگەنلەرلك كوچ بوق ايدى. اول مشهور
 قوماندان مھلب بن ابى صفرة قول آستندا بىر فرقه عسكر بىبەر وچ خوارچلەرنى بىك
 قاتى جېكسەدە، بولار ايران اچندە تاو آرالارينا تارالوب هاماندا طنچلەنى بىبەر وچ
 طوردىلار. شىبەلەرنڭ باش كوتەرولەرى بىگرەك دە حضرت حسين نى شەيد ايتكان
 كشىلەرگە، يغنى امولەرگە فارشى بولغانلقدان اول بولارنڭ حركىتە نىك سېرچى
 بولوب طورا ايدى. حالبوكە بولارنڭ كوچە بوپ كىتوب مملكتكە بىك زور
 بولگونلكلەر كىتورولەرى كوز آلدندا ايدى. آنڭ ئوستىنە اچكى وىراق ايراندا ئوز
 آرا تارتىشلار كوچە يگاندەن كوچە يە ايدى. مونا شوندى وقتلاردا مملكتنى ملاكتدەن
 فوتقاروب فالورغا بىر كشى كىرەك ايدى، كە بو كشى عبدالملك بن مروان بو بوپ چقىدى.
 فرق بەشلەرنە وقت نغتكە كېچكان عبدالملك فوۋ شەرىبە ايسى و سوزگە
 اوستا بولو ئوستىنە اداره اشلەرىنە قابىلتى و ئوز زمانىنڭ ايك معلومانلى كشىلەردەن
 ايدى. آنڭ بوڭارچا بىك صوفى بولوب گوب و قتلارن عبادت و قرآن اوفو بلەن
 اوزدرغانلغن سوبىلەر. آناسى وفات بولوب خلىفەلك سىونىچى كىلگان چاقدا اول
 قرآن اوفوب اوطورا اىكان. خېرنى ايشنو بلەن قرآننى يابقاندا «بوندان صوڭ
 بز ايرلورمز آغرسى ايدى» دىگان. آنڭ اوشبو سوزى اداره اشلەرىنە بىك
 ن (دېدەرلەرى ۵ نچى جز) ۵

نق بیرو لورگه بواغانلغن آق قار نادر . هه م شولای بولدی دا . باشلی ، قابلیتلی ، چاماسز غبرتلی
عبدالمک ، بکرمی بر یلغا صوزاغان خلیفه لگی دورنده ئوز ینک چن چندان اداره کشیسی
ایکانلنگن اثبات ایتدی . اول آلفا آلفان اشین هیچ بر وقت اش ایتمهجه قوبه ایدی .
امویه دولتیک مؤسسسی صانالغان ، معاویه ده آنک یانندا یوغالوب قالدی . اول فکرند
نق ، هر وقت طوغری باروچی بر کشتی ایدی . معاویه دهن آنک بر آیرماسی شوشی
خصوصدادیر . عبدالمک حقاتلی بولسادا باشدا بیزانس ایمپراطوری بلن صلح
یاصادی . آندان صوگ بیک صرغانوب داخلی فتنهلرنی باصارغا کرشیدی .

عبدالمک تختک کچکان وقتدا عراق عبدالله بن الزبیر قول آستندا صانالسادا ،
کوفه تیره سنده شیعه لهر بیک نق حرکت کورسهنه ایدیلهر . حضرت عمر زمانندا
بر وقتلار عراق فروتندا باش قوماندان بولغان مشهور ابو عبیدنک اوغلی مختار
دیگان برهه ، شیعه لرنک باشندا طوروب حضرت حسین نک ئوچن آورغا بوللار
حاضرلی ایدی . مختار بیک غیرتلی و باطر بوره کلی بولمؤستینه ، غایت درجه ده
حیلکار بر کشتی ایدی . عراق نامیستنیگی مصعب باشدا بوکا فارشی کیلمه دی .
چونکه بولارنک حرکتی عبدالله بن الزبیرگه فارشی بولمچا ، امویلرگه فارشی ایدی .
مختار ئوزینک غیرتی و حیلکارلگی آرفاسندا ئوزینه بیک کوب طرفدار جیدی .
اول ئوزن حضرت علی نک بنی حنیفه هر بلرندن بولغان ایکنچی بر خانوونیک
اوغلی محمد بن الحنفیه نک و کبلی دیب کورسده و خلقنی شوکا بیعت ایتهرگه ئوندی
ایدی . محمد بن الحنفیه بو وقتلاردا مکده بولوب ، عبدالله بن الزبیرگه بیعت
ایتمه گان ایدی . شولایدا اول بنی طرف بولوب طور ایدی . مختار نک اشلی هامان
آلفا بازدی ، طرفدارلاری دا کوندن کون کوبه یه باردی . اوزانلامی اول کوفه نی
بولغا تورورب آکا خوجه بولوب اوطوردی (۶۶ هـ ربیع الاول) . حضرت حسین فی
شعبد ایتکن شهر و عمر بن سعد و طرفدارلاری اوشمو وقت قلچندان کیچرلدیلهر .
آندان صوگ مختار امویلرگه فارشی مقدس صوغش آچدی . عبدالمک بن مروان
بوکا فارشی ۶۶ نچی یلنک آخرلارندا حسین بنی نمیر و عبیدالله بن زیادلار قول
آستندا کوچلی عسکر بیبهردی . الجزیره ئولکهنده موصل شهرینه یاقن بزاورندا
بولغان فانی صوغشدا مختار عسکری بیک فانی غالب ککبلوب قوماندالار
ایکبسی ده ئونرادی .

بوندان صوگ مختار عبدالله بن الزبیر اوچونده بیک فورقچلی بر کشتی
بولوب قالدی . آنک خلقنی محمد بن الحنفیه فائدا سینا حاضرلوی بوکا فورفارغا
بیگره کده یول آچدی . شونلقدان اول نامیستنیک مصعب که مختار فتنه من باصارغا
امر بیردی . اول وقتلاردا مشهور قوماندان مهلب بن ابی صفه اچکی ایرانن خوارج

فتنه‌لرن باصو بلن مشغول ایدی. مصعب مونا شوشی اشانچلی قوماندانی چاقروب مختارغا فارشی قویدی. کوفه‌گه یاقن «حرورا» دیگان بیرده ایکی عسکر فارشیلشوب غایت درجه‌ده فانی صوغش باشلاندی. ایکی یاقدا چیکسز غیرت بلن صوغشدیلار. آخردا بخت مهلب باغینا آودی. مختار عسکری نارمار کیتلوب، ئوزی ئوتردی (۶۷ رمضان). شولای ایتوب اوچ کونده‌شنگ برسی میدانان بوغالدی. ایندی عبدالله بن الزبیرگنه قالدی.

عبدالمکک ننگ تفتکه کپچوینه دورت بیش یل ئوتوب کیتدیگی حالده عبدالله بن الزبیرگه فارشی بر اشده ایشلی آلمادی. بونگدا سببی خارجی دشمان بلن ماناشو ایدی. آنک صوندا مختار بن ابی عبیده‌ن چیکاووده آکا یاخشوق ناچار تأثیر ایتدی. بوغنا توگل، اول خارجی دشمان بلن محاربه‌گه کیتکان بر وقتدا آنک یاقن قهرده‌شی «عمروالاشدق» پایتختده ئوزن خلیفه اعلان ایتکان ایدی. عبدالله ملک خبرنی ایشتکاج کیری بوراوب فایتدی. عمرو ئوزی سلامت قالو شرطی بلن صوغشمیجا بیرلیدی. لاکن عبدالله آکا بیرگان وعده‌سن بوزوب قهرده‌سن ئوز قولی بلن چایقالب ئوتردی. بوغاریدا ئه‌یتلگانچه عبدالله بیزانس ایپیراطوری بلن صلح یاصاغاچ، عبدالله بن الزبیر بلن حسابلاشورغا بولدی. ۷۱ نهی یلدا غایت کوچلی عسکر جیبوب عراقغا قاراب بولغادا چقتی. بو وقتلاردا عراق وایران ئولکه‌سنده عبدالله بن الزبیرنک ایشی بیک اولک قوانوراق توگل ایدی. شبعه‌لر بوتونلهی آکاردان قول سلک‌گنلر، خوارجلر ئوزلرینه خلیفه صایلاب جنوبی ایران فی فازان اورنینا فایتانا ایدیلر. عراقدا عسکری کوچنک کوبره‌گی اشانچلی قوماندان مهلب قول آستندا یاگادان خوارجلرگه فارشی بیبرلگان ایدی. خلیفه عبدالله بن الزبیر ایسه قورقچلی کونده‌شندن هیچ بر خبری یوقی توسلی مکه‌سنده تیک یاتقان کونی ایدی. اولغما توگل، اول ئوز قهرده‌شی مصعب‌که اشانچسز قازی ایدی. مصعب، سوریه عسکرینک حرکتندن خبر آلو بلن ممکن بولغان کوچنی جیبوب آکا فارشی چقتی. یانندا مشهور «الاشتر» ننگ اوغلی اشانچلی قوماندان «مالک» ده بار ایدی. «دیرالجاتلیق» دیگان بیرده غایت قانلی محاربه بولوب عبدالله عسکری بیک فانی چیکدی. مصعب بلن ابراهیم ایکبسی‌ده ئوتردیلر. (۷۱ هـ. جمادی الآخره). بوندان صولک عراق ئولکه‌سی عبدالله ملک قولینا کوچدی. مشهور قوماندان مهلب بن ابی صفره ابن الزبیر عسکری چیکلگانلگن ایشتکاج، ئوزینک عبدالله ملک‌که باش ایچه‌گن یلدردی. عبدالله ملک مونی اولگی اورندا فالدروب خوارچ فتنه‌لرن باصودا دوام ایتەرگه فوشدی.

بوندان صوڭ عبدالملك مکه گه عبدالله بن الزبيرگه فارسی عسکر بيبهرگه بولدی. لاکن بواش بیک آور بر اش ایدی. چونکه اهل اسلام قاشندا حرمتی و مبارک سانالغان کعبه گه فارسی صوفش آچو اوچون کیرهک عسکرده و کیرهک عسکر باشندا طورغان قوماندانلاردا برده مهر باملق اثری بولماو تپوش ایدی. سوریه عسکری کوبدهن بیرلی آندی نهرسه لهر بلهن حسابلاشماوفا آلمشقان بولسالاردا، مسلم بن عقبه و عصین بن نمیر کبک فانی کوکلی قوماندانلار تابو بایتاق مشکل ایدی. عبدالملك نڭ بختینه فارسی بهش مہ فیس، رلر اچنده اوشبو اشنی باشقارلق بر یکت تابلدی، که اول «الحجاج بن یوسف الثقفی» در. حجاج طائف شهرندهن بولوب، باشدا مکتب معلمی ایدی. اول افراط درجه ده اوصال، فانی به غری، مهر بانسز، فانی قوللی بر کشی ایدی. کشی نانی طورغان عبدالملك مکه گه باراچاق عسکرنی مونا شوشی کشیگه تاپشردی. واقعا دا حجاج ئوزینڭ اش کشیسی ایکانلگن بیک موفیقینلی صورتده کورسهندی. اول مکه نی محاصره قیلوب بر نهرسه گه فارماسدان آنی منجنیقلار بلهن ناشقا طوتا باشلادی. عبدالله بن الزبيرده بوکا بیک فانی فارسی طوردی. معاصره آلتی آی قدر دوام ایتدی. شوشی و قتلاردا مبارک کعبه گه ناشلار تیبوب بیک نق ضررلادی. شهر بوتونلای آچلقدا اقالدی. آخردا شهر حجاج غایبرلورگه مجبور بولدی. عبدالله بن الزبير ئوزی قهرمانلارچا صوغشوب شهید بولدی. حجاج نڭ بونی آباقلانندان آصروب قورغانلقن سولیلر. شولای ایتوب عبدالملك بو کونده شندهن ده فوتولدی. بوندان صوڭ عبدالملك، بوتون کوچن مملکتنی طنچلاندر و غا یونه لدردی. سوریه و مصر ئولکهلرنده بو وقتلاردا طنچلق اورنلاشقان بولسادا، حجاز و عراق ئولکهلری کوکل قناعتل نورلک توگل ایدی. عراق خلای بر بر آرنلی خلیفه لهر آلماشو و خلیفه لک دعوا ایتوچیلر چفو سببلی بیک شایاروب بتکانلر و مهر وقت فتنه و نزاع بلهن وقت اوزدرالار ایدی. ایران غا کیلسهک آندا خوارج فتنه سی، همده نورلی ولایتلرده حکومتنکه فارسی باش کونرولر دوام ایته ایدی. موفا شوشی چوالچقلارنی بترو اوچون عبدالملك مہ لیگی حجاج عراق غا نامیستنیگه تعیین ایتدی. اول مکه نی آلوب عبدالله بن الزبير بلهن حسابن بتراکچ مدینه گه کیلگان و آندا ترتیب اورنلاشدر و بلهن مشغول ایدی، عبدالملك دهن فرمان کیلو بلهن اول شوندوق عراق غا کیتوب کوفه گه اورنلاشدی. بوغاریدا مہ بتلگانچه حجاج افراط درجه ده اوصال، فانی قوللی و ترتیب سو بوچهن کشی ایدی. بو خصوصدا اول معاویه نڭ نامیستنیگی زیادغا بیک اوخشیدر. اول نامیستنیگ بولو بلهن غایت درجه ده غیرت بلهن عراقدا ترتیب اورنلاشدرغا کرشدی. کوب یللاردان بیرلی

مأمور و غو بېرناطورلارنى سانغا سانامىچا ، مەر وقت فتنە چقاروب كېلىگان عراق خلقى آنك فوندا پسى بولوب فالدېلار . تورمەگە سالو ، آصو ، كېسو آنك اوچون بىرلەت كەنە ايدى . اول بىر بىر كىشىدەن آزغنا حكومتكە ، بايسە ئوزىنە فارسى برەر حرەت سېزىسە ، اول نەسە نېندى حرەتلى كىشى بولسون قوى اورنىنا بوغازلى ايدى . مونا شوندى فانىلىقى آرقاسندا اول بېك تېز آرادا عراق ئولسكەسەن بوتونلەى طنچلاندروب فالدردى . مېلب بن ابى صفرغا ئەلەن ئەلى ياردەم بېبەر وب خوارچ فتنەلەرنە تويى نامىردان كېسىردى . خوارچلەرنىڭ باشقۇلارنى و خليفەلەرى برسى آرنلى برسى جېكلە و ئوتۇرلە طور دېلار . بونك بىلەن گنە فالمېچا اول اچكى چوالشلاردان فائىدالانوب باش كوتەرگان براق ولايتلەرنى بارسەن دا ياكۇدان اولمىكى خالېنا فائىتاردى . بوندان سوڭ عبدالملك آڭا حجاز ادارەسەن دە بېردى . حجاج نىڭ نامېستېنكەلگى بىرەى يىلقا سوزلدى . حجاج ، نارېخدا « حجاج ظالم » دېب يورنلەدر . نارېخ يازوچىلار آنك موغىشدان باشقا يوز بىرەى مەك كىشى ئوتۇرگانلىگەن ، آنك تورمەسەندە ايللى مەك اير ، اوطوز مەك خانون ئولگانلىگەن سويالەىر . لاكن بولار برسى دا آرنىدروب سويەلەنگەن سوزلەردر . درست حجاج بېك فاتى و اوصال كىشى ايدى . لاكن اول درجەدە ظالم كىشىدە توگىل ايدى . اول وقتداغى احوالگە فاراغاندا شوندى فاتى قەبىرلەر قېلماو مېچ مېكەن توگىل ايدى . حجاج نىڭ فانىلىقى بولغان كېك ، عدلىگى دە بار ايدى . بىرەى بىلار مەلكتنىڭ يارطېسەن ئوز فوندا طونقان اوشبو نامېستېنكەنكە ئولسكەن وقتدا بىر نېچە يوز درەم گنە مېرائى فالووى آنك طوغرى خەمەت كورسەتكەنلىگەن دە آچى بىلدەدر . مەر حالدە اسلام مەلكتى حجاج غا غايت درجەدە زور بورچلىدر . آنك حجاز و عراق ئولسكەلەرنە تىرتېب و طنچلىق اورنلاشدر و آرقاسندا خاققا علوم و معارفكە بېرلورگە يول آچلىدى . مەدىنە ، كوفە و بىرەلار فتنە اوچاغى بولودان فونولوب علم مەركەزلەرى بولوب كېتىدېلەر .

ھىد الملك بىن مروان امويەلەر اچندە ابىڭ الوغ خليفە سانالادر . اسلام مەلكتىن طوزلو و بېمەرلودەن فونقاروب فالوچى دا اولدر . ۲۱ يىلقا سوزلغان خليفەلگى وقتندا اول مەلكتنى بىر اوچقا جېبو ئوستېنە منتظم بىر دولت خالېنە كېتىردى . عمران مەسئۇلسېنەدە باغشوق اھمىت بېردى . باشدا بېزانس اېمپېراتورى بىلەن حقارتلى صالحقاراضى بولدىغى حالدە ، اشلەرن بىر آزرەتكە سالو بىلەن آنك بىلەن دە حسابنى ئوزدى . خليفەلەككە كېچكەن وقتندا بايتاقدان بېرلى دوام اېتوب كېلىگان اچكى چوالشلار سېبىلى فوندىن اچقنغان بېرلەرنى كېرى فائىتاروب آلورغادا موفىق بولدى .

امویلەر دورنده شرق و شمال فتوحاتی

خلیفه ابو بکر زمانندا باشلانوب، حضرت عمرنڭ بوتون خلیفه لگی و حضرت عثماننڭ یارطی خلیفه لگی دورنده دوام ایتمک، خلیفه لک نزاعلاری سببلی بر آز طوقنالبوب دا، معاویه اش باشینه کبچکاج ناعی دا یاکنارتغان فتوحات عبدالملک تختکه کبچکانده بوتونلری طوقنالبغان ایدی. اولغنا نوگل، یوغاریدا ئهیتلگانچه اچکی چوالشلاردان فائداالانوب بایتاق بیرلر خلیفه لر قولندان اچقنغان دا ایدی. ۷۴نجی یلدا عبدالله بن الزبیر ئوتورلگانچ عبدالملک بولدا ماوروب قالغان فتوحات اشن یاکنادان دوام ایتدره باشلادی. بروک وقتدا فهیمان اسلام قوماندانلاری قول آستندا فهیمان اسلام عسکری شرق طرفلارندادا، شمالدهده، غربدهده تاشقن کبک آغا آفدیلار. اوشبو ایکنچی مرتبه باشلانغان الوغ فتوحات فرق بللار دوام اینوب اسلام مملکتی غایت درجهده کبکایو و اسلام دینینڭ ئهلل فایلارغا یراق نقطه لارغا باروب کرووی بلهن نتیجه لندی. عبدالملک دهن صوڭ بر بر آرئلی ولید (۸۶-۹۶) و سلیمان (۹۶-۹۹) اسملر ننده ایکی اوغلی تختکه کبچدی. آندان صوڭ انیسسی عبدالعزیزنڭ اوغلی عمر خلیفه بولدی. (۹۹-۱۰۱) آندان صوڭ کینه بر بر آرئلی ایکنچی یزید (۱۰۱-۱۰۵) و هشام (۱۰۵-۱۲۵) اسملی ایکی اوغلی تختکه کبچدیلر. مونا شوشی بیس خلیفه زمانندا اسلام مملکتی غایت درجهده نئ کبکایدی. اوشبو فتوحاتی باشلاب بیبر و شرقی عبدالملک گه، موققیبلی رهوشده دوام ایتدرو ولیدکه فایتادر.

مهلب بن ابی صفره اسملی الوغ قومانداننڭ خوارج فتنه لرن باصو بلهن مشغول بولغانلغن یوغاریدا یازغان ایدک. اول شول اشن موققیبلی رهوشده تمام ایتمک، بوکا قدر قولندان اچقنغان بیرلرنی کبری فایتاروب آلو، جیعون نیرن ئوتوب تورک خاقانلارن باش ایدرو بلهن مشغول بولدی. حجاج آنی الوغ خراسان ولایتینه والی اینوبده قویدی. خوارج فتنه لرن باصو، ایراننی ترتیبکه سالو و قولندان اچقنغان بایتاق بیرلرنی کبری فایتارو سببلی غایت درجهده زور شهرت چقارغان اوشبو فهیمان قوماندان ئولو بلهن اورنینا اوغلی یزید والی تعیین ایتلدی. بو آناسی کبک غیبرتلی کشی نوگل، زور طورمشنی، راحننی یاراتا طورغان کشی ایدی. شونلقدان حجاج آنی توشوروب اورنینا «قتیبه بن مسلم» اسمنده گی برهون قویدی. اوشبو ذات اسلام قوماندانلارینڭ ایڭ الوغلارندان سانالادر. تورکستان فتوحاتینڭ شرقی مونا شوشی فهیمان و یختلی قوماندانفا فایتادر. ولید بن عبدالملک تختکه کبچو بلهن (۸۶) قتیبه جیعون نهری آریغانداغی تورک خاقانلارینا یوروبنه

۷۱
بر بر آرتلی یفا باردی. ۹۰ نچی یلدا بخارا، ۹۳ نچی یلدا سمرقند وغبوا قولغا
توشورلیدی. ۹۴ نچی یلدا سبجون (صدریا) نهری کیچلوب فرغانه وناشکندلر فتح
ایتلیدی. اوشبو نورشنده قتیبه نك كاشغرنی دا فتح اینسكانلگن سوبیللر. ولیددهن
صوك بو طرفلاردا اشلر بر قدر طوقالوب طوردی. آكاردان صوك خلیفه لککه
کیچکان انیسی سلیمان بن عبدالمك آغاسینا باشقا سیاست طوتوب آنك زماندا
بولغان نامیستیک و قوماندانلارنی آلمشردی. شونلقدان قتیبه آگا فارشی باش
کوتردی. لاکن خلیفه عسکرینه کیچلوب، ئوتلیدی. سلیمان دان صوك خلیفه لککه
کیچکان عمر بن عبدالعزیز بیک دیندار و دنیادان واز کیچکان کشی ایدی. اول
فتوحانقا هیچ ده اهیت بیرمه دی. آكاردان صوك تختک منگان ۲ نچی یزید ایسه
بیگه كده بولدفسز کشی ایدی. شونلقدان عمر بلن آنك زماندا یاكادان بیرلر
آلو فایدا، بوکارچا قولغا کیچکانلرینك ده بایناغیسی اچقندی. غبرتلی هشام بن
عبدالمك تختک کیچکچ بو طرفلاردا اشلر تاغندا آلفا کیتدی. بوکارچا قولدان
اچقنغان بیرلر نك بارسنی دا یاكادان قولغا توشورلیدی. اوشبو وقت ابك زور
شهرت قازانغان کشی بختلی قوماندان «نصر بن سیمار» در.

حجاج بن یوسف شرق فروتنینا قتیبه بن مسلمنی قوماندان تعیین ایتککانه،
جنوب شرقی طرفلارغا محمد بن قاسمنی ییبه رگان ایدی. اوشبو الوغ قوماندان
هندستانغا کروب کیتوب بیک کوب شهرلرنی فتح ایتدی. باشقا بیرلره ده گی کبک
موندادا اسلام قوماندانلاری بیرلی خلققا غایت درجه ده یاخشى معامله نیک یلار.
آلار مجوس دیننده بولدیقلاری حالده، آلارغا دینلرن طوتارغا تمام ایرک بیردیلر.
شونلقدان خلق کوب وقت آلارنی خوش قبول ایتلر، وقلج استعمالینه آرتق حاجت
توشمی ایدی. مونا هندستان مملکتینه اسلام دینینك کرووی عبدالمك وولید بن
عبدالمك زماندا بولوب، بونك ابك زور شرفی فرمان محمد بن قاسم گه فایندار.
لاکن قتیبه کبک بو الوغ قوماندانفادا تقدیر جنایت ایتدی. سلیمان تختک کیچکچ
آنی دا ئوتلردی. هشام بن عبدالمك زماندا بونك اوغلی عمر و بو طرفلاردا باخشوق
اشلر کورسه تدی. مشهور منصوره شیرى مونا شوشى عمرو بن محمد طرفندان
بنا ایتلمش ایدی.

تختک کیچکان وقتدا مملکتده چوالشلار بولو سببلی عبدالمك بن مروان نك،
شمالده گی کورشیسی بیزانس ایمپراطوری بلن حقارتلی صلح یاسارغا مجبور بولغانلنن
یوغاریدا بازغان ایدک. لاکن بو صلح اوزاققا دوام ایتمه دی. اسلام مملکتنده گی
ئوز آرا تارتشلار دان فائدا لانب قالاسی کیلگاناسکدهن بیزانس ایمپراطوری صلحنی
ئوزی بوزوب سوریه گه عسکر ییبه رگه حاضر له تدی. بوگا فارشی عبدالمك نك

قوماندان بىك فاتى صوغشوب موندان الك عقبه بن نافع طرفندان آلنغان بىرلەرنىڭ كۆپسەن كىرى فايتاردى. بەر بەرلەر اسلام دىنن قېول ايتوب بوندان صوڭقى صوغشلاردا ەرلەرگە بىك زور ياردا ەمچى بولدىلار. ولدى زمانىدا آفرىقا نامىستىكى بولوب طورغان موسى بن نصير بو طرفلاردا بىگەرگە دە زور موفىقتلەر قازانوب، بىر مەھىپ آتلاسىغاندىن باروب بىندى. بوندان صوڭ بو تىرەلەردە بىزانس ايمپىراتورلارنىڭ ھاكىمى مەگىگە بىندى.

اوشبو صوغشلاردا موسى بن نصيرغا ايسڭ نىق فارشلىق كۆرسەتۈچى سېتە قلعەسىنىڭ كامېندانى «يوليان» ايدى. موسى بن نصير اوشبو قلعەنى قولغا توشۇرە ر. اوزاق وقتلار فارشى طوروب بونچىغان يوليان آخردا بوڭاردان صلح سوراغا مەجبۇر بولدى. صوڭندان اوشبو كىشىنىڭ موسى بن نصيرغا بىك زور خىدمەتلەرى تىدى. اول آڭا آق دېڭىز بىلەن بىر مەھىپ آتلاسىنى آيرغان بوغازدان ئوتوب ھاۋىرى اسپانيا مەلىكىنى ضىپ ايتەرگە كىڭاش بىردى. بو وقت آندا «ۋەسفوت فراللىقى» بولوب، اول پىر «آندالوزيا» دىپ آتالا ايدى. ۋەسفوت فراللىقى بىلەن بىزانس ايمپىراتورلىقى آراسىدا اۋلدەن اوك دىشمانلىق بار ايدى. ايمپىراتورنىڭ نامىستىكى ئوزلەرى كېك، دىشمانلارنىڭدا ەرلەر قول آستىنا كىچۈرۈن تەلدى. مەركىزەن شول قىر يراقلاشوب آزغىنا عىسكەر بىلەن بو قىر زور وقورقۇنچىلى اشلەرگە گىرشۈ ايتە آنسەت توڭل ايدى. لاکن بو وقتلاردا آندا لوزىدادا اشلەر كوڭلى توڭل ايدى. ھاكىمدار و الەغ تورەلەرنىڭ خلقىنى قول رەۋىشندە طوتوب جىلكلەرنى صوورولارى بولارنى تىڭلەردەن بىزدىگان، بىر چىت مەلتەرنى آرتىق قىسولار بولارنى تىڭلەرگە تمام دىشمانلىقتان ايدى. آنىڭ صوڭندا تىخت اوچون الەغ تورەلەر آراسىدا نىزاعدا بار ايدى. مونا شونلىقتان موسى بن نصير بو طرفدا دا بىختىن صىناپ قارارغە بولدى.

ھىجرەتنىڭ ۹۲ نەچى يىلدا موسى بن نصيرنىڭ آزادلىسى «طارق بن زىياد» ەرپ و بەر بەر قاتناش بىر فرە عىسكەر بىلەن بوغازنى ئوتوب آندا لوزىيا ئوستىنە يورى باشلادى. ۋەسفوت فرالى «رودەرىخ» زور كوچ بىلەن بوگا فارشى چقىدى. ھاۋىرى «كادىكس» شەرىنە بانن بىر كەچكە يىلغا بانندا بولغان قانلى صوغشدا طارق ھىسكەرى غالب كىلدى. «رودەرىخ» اوشبو صوغشدا خىرسىز بوغالىدى. بىر نەچى جىڭلو شادلىقى بىلەن رەھى كۆنەرلىگان اسلام عىسكەرى بوندان صوڭ گل آلقا باردى. ھەر بىردە دىشان عىسكەرى تارمار كىترەلە طوردى. اوزاق ئوتتەپچە ۋەسفوت فراللىقنىڭ پايتەختى طلېطل (طولەدو) شەھرى صوڭندان ەلم مەركىزى بولوب كىتكان

قۇرۇب شەھرى دە ئالدى. شولای ايتوب طارق نىڭ بېغىنى آغا بارغاندان آغا باردى. بو وقتلاردا آفرىقىە نامېستىنگى موسى بن نصير «قېروان» شەھرىدە يانا ايدى. طارق بن زياد نىڭ بوندى موفقىيەلەر ن ايشىكچا، شىرتنى بر آكارغاغنا بېرەسى كېلىمىچە بابىتاق عسكەر بلەن ئوزى دە آندالوزيا غا كېلىدى. (۹۳) اول طارق بولينا باشقا بولدان يوروبوب كوب شەرلەر قولغا كېچىدى. بر يل دىگانە پايىختىكە دە يوروبوب كىردى. موسى، آندالوزيا غا كىرۈ بلەن طارق غا بوندان صوڭ آغا بارماسقا امر بېرگان ايدى. شونلقدان اول پايىختىدە طورا ايدى ايسكى خوجە سېنىڭ پايىختىكە ياقىلاشقانلغن ايشىكچا اول آنى فارشى آلورغا چقىدى. ياقىلاشقاق آنى حرمت يوزىدەن آندان ئوشوب سلاملادى. شول وقت موسى بن نصير آنىڭ آرقاسىنا قامچى بلەن الە كىروب آلغانلغن و قانى نىرگە گانلىگىن سويلەلەر. بونىڭ بلەن گنە فالىمچا اول آنى تورلى سېلەر نابقان بولوب حبسكە دە اتىرغان آنىڭ بو اشى طارق نىڭ بېك كوتەرلۈب كىتكانلىگىدەن و زور شىرت آلغانلغىدان، كۈنلەشكەنلىكىدەن ايدى. بوندان صوڭ موسى بن نصير ناغىن دا آغا حرمت ايتوب بوتون اسپانيا مەلىكىتن آيقاب چقىدى. شولای ايتوب اوچ دورت يل اجندە بوتون اسپانيا مەلىكىتى اسلام دولتى قولينا كېچىدى. اوشبو مەلىكىكە عربلەر «اندلس» دىب اسم بېرىلەر. بو بر وقتلار دىنانىڭ ايكى مەمور و ايكى مەرقى مەلىكىلەر نىدەن بولوب كىتوب، بوتون يوروبوفا استاذلق قېلىدى مونا شوشى اندلس مەلىكىتن فتح ايتو شرفى اوشبو قەرمان طارق بن زياد بلەن موسى بن نصيرغا قايتادى. طارق بن زياد نىڭ ايكى باشلاب يوروبوب نوشىدىگى بوغاز چېتىدە گى تاو آنىڭ اسمى بلەن «جبل الطارق» دىب آتالدى. بو حاضرگى كۈنگە قدر شول اسمن صاقلىدىر.

دىنانىڭ بېك كوب قەرمان و فاتىلارنىڭ باشلارينا كېلىگان كېك، اوشبو ايكى الوغ دانتىڭ دا آخر عمرلەرى كوڭلەسز ئوندى. سليمان بن عبدالملك بولارنىڭ مەر ايكېسىن عزل قېلىدى. قوللارينا ئوشورگان غنىمەت ماللارن مصادره قېلىدى. موسى بن نصير نىڭ آخر عمرىدە خېرىك ايتوب اوزدرغانلغن دا سويلەلەر. لاكن بو خەتلىسىنە كوڭل اشاناسى كېلەيدىر. موسى، سېكسان بەشلەرگە بىتوب ۹۷ نېچى يلدا وفات بولدى. سليمان بن عبدالملك موسى نىڭ ئوزن جزالو بلەن گنە فالىمچا آفرىقىدە والى بولوب قالغان اوغللارى عبدالله بلەن عبدالملك نى دە عزل ايتوب تۈرمەگە يابىردى. اندلس دە نامېستىنىك و باش قوماندان بولوب قالغان عبدالعزىزنى ئوتۇردى.

عبدالعزيز يزدىن سوڭ كېلىگان نامېستىبىكلەر تاغىن دا آلتا حرکت ايتىدىلەر. آلا پېرەنە ناولارن كېچوب حاضرگى فرانسېبەنىڭ دا بايتاق بېرلەرن اندلس مەلىكىتىنە قوشىدىلار. عربلەرنىڭ مقصدلەرى پېرەنە تاۋلارن كېچوب، ياۋروپانىڭ آق دېڭىز بويلارن ضبط ايتو وشولاي ايتوب ئىسپانىيەغا باروب چقو ايدى. لاكن عربلەر بلەن بەر بەرلەر آراسىدا چققان نزاع واختلافلار بو پلانلارن بولغا قوبارغا كېرتە بولدى. غېرنلى شىمام بن عبدالمەلىك (۱۰۵—۱۲۵) اوشبو پلاننى مېدانغا قوبو نېتى بلەن اندلس ادارەسن قېرمان «عبدالرحمن القافى» غا تابشردى. عبدالرحمن غايەت غېرت بلەن ياكادان فرانسېبە ئوستىنە ھجوم ايتە باشلادى. لاكن «پواتى» شەرىنە ياقىن شارل مارتەل قوماندانسىداغى فرەنك عسكەرنەن بېك قانى چىكلوب ئوزى ئوتۇرلىدى. (۱۱۴ھ) بوندان سوڭ ايتىدى عربلەرگە آلتا بارو مېكن بولمادى. اندلسدە ئىغروب قالورغاغا تاوغرى كېلىدى.

امويە دولتىنىڭ شوكتلى دورى

ويە دولتى ھىجرەتنىڭ ۴۱ نچى يىلىدا تاسېس ايتلوب ھىجرەتنىڭ ۱۳۲ نچى يىلىدا قىر دوام ايتىدى. بو سالاھەتن باراھى ۱۴ خلىفە كېلوب بىرنچىسى معاويە بن ابى سەفىان، سوڭقىسى «مروان ھىمار» بولغانلىقن بوغارىدا يازغان ايدىك. امويىلەر دولت باشىدا كېچىكاندە اسلام مەلىكىتى غايەت درجەدە اور حاللەر كېچەرە ايدى. خلىفە ھىماننىڭ سوڭقى يارتى دورىدە باشلانغان چوالشلاغا، حضرت على دورىدەگى خلىفەلىك نزاعلارى قاتناشوب اسلام مەلىكىتى بىر بىرىنە دشمان ئەلە نېچە فرەلەرگە بولنوب بىتكان ايدى. شونلىقدان امويىلەرگە مەلىكىتنى ئىچلاندىرو ئوز حاكىمىنەرن ئىقتو اوچون بېك كوب كوچ و قوت صرف ايتەرگە تاوغرى كېلىدى. عقللى، باشلى وادارەگە كىرەگندەن شىش اوستا معاويەنىڭ آرىمى، ئالىى اشلەوى آفرانسىدا، مەلىكىت بىر تولىمى ئىچلانوب خلىق بولارنىڭ اش باشىدا طور ولارىنا كونسەدە، يوروش طورشى بلەن خلىققا ئاچار تانلىغان بىرنچى بىزىد ئىخسكە كېچىكلاچ اشلەر تاغىن دا سولنوب كېتىدى: شىعەلەر آنىڭ خلىفەلىگىنە راضى بوامچا حضرت ھىسەننى خلىفە ايتەرگە بولدىلار. شولاي ايتوب «كربلا واقەسى» كېلوب چقىدى. بونىڭ بلەن امويىلەرنىڭ اشى تاغىن بوزولا توشىدى. آندان سوڭ عبدالله بن الزبېر باش كوتەروب بولارنىڭ اشىن بوتونلەى چىرىندان چىقاردى. لاكن امويىلەرنىڭ بىختلەرىنە قارشى چامادان شىش غېرنلى، باشلى، نېمەر كېك نىق عبدالملك بىن مروان كېلوب چىقوب اشلەرنى ياكادان رەتسكە سالوب بېبەردى. امويە دولتىنىڭ بىرنچى مۇسسسى معاويە بن ابى سەفىان بولسا، آنى قوتقاروب فالوجى كىشى اوشبو عبدالملك دىر.

امویلەرنىڭ شوكتلى دورلارى مونا شوشى عبدالملك نىڭ صوڭھى يارتى دورىدە باشلانوب ھىمام بن عبدالملك دورى (۱۰۵-۱۲۵) بىكناھە صوزلادر.

بارطى عصر قىر صوزلغان اوشبو دوردە امويىلەر اسلام دولتىن غايىت درجەدە كىڭىيىپ، دىيانىڭ ايك زور دولتلىرىدەن باصا بىبەردىلەر. آلا ر وقتىدا اسلام مملكتى بىر طرفدان فطاي و سىبىرىيەدەن آلوب بىر مېھىپ آطلاسىغا باروب يىتە، ايكىنچى طرفدان بىر مېھىپ مىدىدەن آلوب قاقازغا باروب تولى ايدى. مملكتىڭ اوشبو رەۋىدە كىڭىيىپ بىگىرەك بىرنچى ولىد بىلەن سىلمان بن عبدالملك زمانىدا بولدى. بو طوغرىدا بىگىرەك دە زور خىدمەت كورسەتۇچى كىشى ولىد ايدى. امويىلەر خىزمەت على دەن خلىفەلىكنى تارتوب آلو، مقدس اورنلارنى خىرمىتىز لى، كىر بلا واقەلارنى مېدانغا كىترو كىك كىلوشسىز اشلەرى بىلەن ناچار كورنورگە تېوش بولسالاردا، مملكتىنى شول درجە كىڭىيىتوب اسلام دىنىن ئەلە قايلاغا، بىك بىراق بىرلەر ئە تاراتلارنى جەننەدەن مىسلانلار طرفدان خىرمەت بىلەن يادايتلورگە لائىقلادر.

اسلام دىنىنىڭ عراق و ايران ئولكەلەرىنە، سوربە و مىصرلارغا كىر وىنە خىزمەت سىبىچى بولغان كىك، بىراق شىرق طرفلارنىا يەنى توركىستان، فطاي و ھىندىستانلارغا، شولا بوق آفرىقا قىطەھى سىندا آق دېڭىز بويلارىنا و خىتى ياۋرۇپاغا كىر وىنە امويىلەر سىبىچى بولدىلار.

امويە خلىفەلەرى اسلام مملكتىن افراط درجەدە كىڭىيىتوب اسلام دىنىن كۈچلەندىرگان كىك، مملكتىدە اصلاحات باصا و ھىمران جەننەلەرىنەدە ياخشوق اھمىت بىردىلەر. اسلام مملكتىدە ايك باشلاب مىنتەم رەۋىدە پۈچتە يورتو اصولى كرتلو امويىلەردەن بىرنچى خلىفە معاويە بن ابى سفىان زمانىدا بولدى. خلىفاء راشدون دورىدە، شولا بوق امويىلەرنىڭ كىكى زمانلارنىدا اسلام دولتىنىڭ ئوزىنە آيرىم صوغلىغان آقچاسىدا يوق ايدى. آلا بىزانس و ايران آقچالارنى و شولا رغا اوخشانلوب نەق شولا ر توسلى ايتوب ئوزلەرنىدە صوغلىغان آقچالارنى يورتە ايدىلەر. بىشنىچى خلىفە عبدالملك بن مروان ايسە اسلام دولتى اوچون آيرىم آقچالار صوقىروب بوڭارچا بورگان ايران و بىزانس آقچالارنى و شولا رغا اوخشانلوب صوقىراغان اسلام آقچالارنى مەاملەدەن چىقاردى. عبدالملك آقچالارنى عرب خىلەلەرى بىلەن صوغلىغان بولوب، ئوزىدە بەزى بىر آيتلەر يازغان و صوغلىغان شىر اسىمى قوبلغان ايدى. خلىفاء راشدون دورىدە مىسلانلار كىرەك خلىفاء راشدون دورىدە كىرەك امويىلەرنىڭ كىگىرەك دورلەرنە تورلى دولت مۇسسەلەندەگى رەسى يازولار بىر غىر بىچە گنە يازمىچا، تورلى نىلە يازلا ايدىلەر. مىلا عراق و ايراندا فارسىچا، سوربەدە رومچە، مىصردە قىطىچا يازلا ايدىلەر.

شونلقدان بو بیرلرده کانسهلر به خدمتلری کوبرهک بیرلی خلقدن بولا ایدی. عبدالملک بن مروان ایسه بوتون «دیوان» لارنی عربچه گه ترجمه ایتدردی. شولای ایتوب بو بیرلردهده کانسهلر به خدمتلرن عربلرنک ئوزلرینه آلورغا بول آچلدی. عبدالملک بن مروانک اوشبو اشی دولت منفعتی جهندنن فاراغاندا ایك الوغ اشلرندنن سانالورغا تیوشدر. چونکه بو اش برجهندن اسلام دولتنن چیتلرنک تورلی خیانتلرندن فوتولدردی. ایکنچی جهندن اسلام دولتنک چنداندا اسلام دولتی، عرب دولتی ایکانلگن اثبات ایتدی.

خلفاء راشدون دورنده مسلمانلار بیک براصطوی طورمشقا بیرلوب، زور وزینتلی بنالار سالورغا برده اهمیت بیرمی ایدیلر. امویه خلیفه لری بو جهنکهده اهمیت ببردیلر. امویلردهن بوخصوصا بیگرهکده دقت اینکان کشی آنتنچی خلیفه ولید بن عبدالملکدر. حاضرگی کونگه قدر سلامت بولغان دمشقداغی «امویه جامعی» دیب مشهور جامع مونا شوشی ولید طرفندان بنا ایتلدی. اوشبو جامع باشدا کلیسه ایدی. حضرت عمر زمانندا دمشق فتح ایتلگچ، کلیسه نک یارطیسی مسجدکه ئهیلر. ندرلوب، یارطیسی خوستیانلرنک ئوزلرینه چیرکهو ایتوب قالدرلغان ایدی. ولید بن عبدالملک بیک کوب آنچا بیروب خوستیانلاردان کلیسه نک قالغان یارطیسن صانتوب آلدی دا، باکادان مسجد ایتوب سالدردی. اوشبو مسجدنی سالوچیلار روم اوستالاری ایدی. مسجد زمانینا کوره افراط درجهده زور وغایت درجهده زینتلی ایتوب سالنوب بیک زور بیغافه نوشکان ایدی. حضرت عمر زمانندا قدسده بنا ایتلگن مسجد اقصانی باکادان یاغشیلاب توزه تدر وچی ده اوشبو ولید ایدی. اول مدینه ده گی پیغمبر مسجدن ده بوزدروب، باکادان زور ایتوب سالدردی. اول تورلی بیرلرده یتیم خانلر، عاجز خانلر سالدردی. مسافر خانلر، خسته خانلر بنا ایتدردی. اسلام دولتنده ایك باشلاب مکتب بنا ایتدر وچی خلیفهده اوشبو ولید ایدی. یوللار توزه تو، تورلی بیرلرده فویو و آرفلار فازیتوغادا اول بیک نق اهمیت بیردی.

اسلام دولتنده توبلی ومنتظم اداره وجودکه کیتروچیلرده امویه خلیفه لری بولدی. آلا بو طوغریدا بیگرهکده بیزانس وایران اصول اداره لرنندن ئورنهک آلدیلار. شونلقدان بولارنک اداره لری «اداره مستقل» ایدی. خلفاء راشدون دورنه ایسه دولت اداره سی مشروطی اساسقا نورولوب، خلیفه ئوز بلدگنچه گنه اش قیلمی، بلکه خلق بلن کبکاش اینه و آلارنک فکر لری بلن حسابلاشا ایدی. امویه خلیفه لری ایران کسرالاری و بیزانس انیمپراطورلاری توسلی خلق فکری بلن حسابلاشیدچا ئوز بلدکلرنچه گنه اش قیلدیلا. آلا رشولوق کسرا و قیصرلاردان ئورنهک آلوب مهر وقت صافچی عسکرلر بلن یوریلر، زور وزینتلی سوابلار داطورالار و خزینه

مالن ئوز ماللارى كىك تله گان اورنغا، تله گانچه طونالار ايدى. خالبوكه خلقاء راشدون عادى كشيهر كىك كېچنهلر، بىك عادى گنه ئويهلر ده طورالار، خزينه مالندان بارى خلق بىلگىله گان وظيفه بلهن گنه فائذالانا ايدهلر. مونا بوجھندن فاراغاندا امويه خليفهلر، اسلام تارىخىندا ماقتاوولى اورن طوتا آلپىلار. امويهلر اچنندن خلق فكري بلهن حسابلاشا طورغان بارى بر خليفه چقتى، كه اول سىكزىنچى خليفه عمر بن عبدالعزيز در. بو غايت در چده تقوا، دىندار، دنيادان وار كىچكان بر كشى ايدى. اول دولت ادارسى طوغرىستندا خلقاء راشدون بولندان يارغا طرشدى. تارىخ يازوچىلار آنى كبرهك بر احوطوى طورمشدا و كبرهك عبدالقده حضرت عمر كه اوخشانلار. آكا قىر خايفهلهر حضرت على نسلينه وعموما شىعهلر كه بىك تاچار قارىلار و آلارنى بىك نىق قىسا ايدهلر. عمر بن عبدالعزيز شىعهلر كه بوندى قاراشنى بتردى، حضرت على نسلينه حرمت بلهن قارى طورغان بولدى. امويه خليفهلر بوفتقا قدر، ئوزلهر يىنك سىياسى دشمانلارى بولغان حضرت على نى، جعهه وعيد خطبهلارنىدا منبردهن لعنتلهلر ايدى. عمر بن عبدالعزيز خليفه بولوبلهن بويامان عادتنى ده بترتى. اوشبو خليفه ناك خليفه لك سوروى بىك آز، ابكى يل بارمغنا بولغانلقدان، آنك ادارسى وطوتقان بولى عمومى آغومغا تاثير ايتنه آلمادى. اول وفات بولوب ابكىنچى خليفه نىقكه كىچو بلهن دولت ادارسى تاغندا اولگى ازينه توشدى. عمر بن عبدالعزيزنى ئولوبينه امويهلر ئوزلهرى سبب بولدىلار. آلار عمر بن عبدالعزيز شول بولى بلهن بارغاندا دولتلك ئوز قوللارندان اچقنولندان قورقوب آكا آغو بىروب ئوتورتكانلر.

امويهلر دورنده علوم و معارف

اسلام مملكتنده علوم و معارفنىك پىشكان زمانى عباسىلر دورىدر. امويهلر دورنده ايسه اسلام دولتى بردهن ئه لده يەش بولغانلقدان، ابكىنچىدىن ابكى غىرتلى و اشلىكى خايفهلهر زمانى مملكتنى طىنچالاندرو و ئوستىدرو بلهن ئوتىكانلىكدهن علوم و معارفنىك ترقىسىنه نىق اهميت بىرله آلمادى. شولايدا بو دورده دىن علمى و ادبىيات بلهن شىغله نوچىلهر آز توكل ايدى. لاكلن بو وقتلاردا درس بىرو و علم ئوگره نو كىتاب بلهن بويامىچا، تادەن تىلگه كوچروب كنه ايدى. تورلى فنلرده كىتاب يازولار عباسىلر زمانىنداغنا باشلاندى. امويهلر دورنده ابكى زور دىن عالملهرى خلقاء راشدون دورنده سوكتى بونلارغا استاذلىق قىلغان صحابهلاردان حضرت عائشه، عبدالله بن عباس، زيد بن ثابت حضرتلهدىر. حضرت عائشه، خليفه معاويه ناك سوكتى دورلهرينه قدر عمر سوروب ۵۸ نچى بلد اوفات ايتدى. عبدالله بن عباس ايسه عبدالملك

بن مروان زمانندادا بايتاق عمر سوروب ۶۸ نچى يلدا وفات بولدى. زيد بن ثابت حضرتلرى معاويه خليفه نىڭ اولگى دورلەرنىڭ ھىجرىدىن ۴۵ نچى يىللار تىرەسنىڭ وفات بولدى. بوندان باشقا كۆپ ھىدىر وايت ايتوبلەن شەرت چىغارغان صحابەلاردان أبو مريزە، انس، عبدالله بن عمر لەردە امويەلەر دورىنە قىر قالد يىللار.

اوشبو صحابەلاردان سوڭ امويەلەر دورىنە دىن وشرىعت علمىنىڭ يولنىلارى چىدى كىشىلەر: سعيد بن المسيب، ابوبكر بن عبدالرحمن، قاسم، عبدالله بن عبدالله، عروە بن الزبير، سليمان بن يسار، خارجه بن زيد، بولار تابعىن حضرتلەرنىڭ ايك فقيه وايك عالم لەرنىڭ بولوب، اسلام دىنباينا دىن علمى شولار ارقىلى تارالغان.

سعيد بن المسيب، حضرت عمر زمانندادا دىياغا كىلدى. اول اوشبو چىدى عالم نىڭ ايك آندىمىلار ئاندر. اول عالم بولو ئوستىنە بىك تقوا و عبادتچى ايدى. خليفە عبدالملك بن مروان نىڭ بەزى بىر امر لەرىنە قارشى ئوتىكانلىكىدەن اول بىك كۆپ چىللار چىكىدى، قامچى بەن سوتىلدى. اول بىر نچى ولىدىنىڭ سوڭقى زمانلاردا وفات بولدى. ابوبكر بن عبدالرحمن دا تابعىن حضرتلەرنىڭ ايك عالم لەرنىڭ و ايك معتبر لەرنە ئندر. اول دا خليفە عمر زمانندادا دىياغا كىلدى. اول بىك صوفى بولغانلىقدان «قرىش راھىي» (۱) دىب يوزلە ايدى. اول دا ولىد زمانندادا، وفات بولدى. قاسم، خليفە ابوبكر نىڭ اوغلى محمد نىڭ اوغلى بىر، محمد بن ابى بكر نىڭ خليفە ئىمان قىتتە سىنىڭ زور شەرت چىغارغان كىشى ايكانلىگىن يازوب ئوتىكان ايدىك. قاسم دا تابعىن حضرتلەرنىڭ ايك زورلار ئاندر. اول ھىشام بن عبدالملك زمانندادا وفات بولدى. عبدالله بن عبدالله، الوغ و مشهور صحابەلاردان عبدالله بن مسعود نىڭ ياقتىلەر. اول بىك زور عالم ايدى. آنىڭ طوغرىسىندا خليفە عمر بن عبدالعزىز: «مىنم اوچون آنىڭ بىر مجلسىدە بولو، بىتون دىيا مالندان آرتقراق» دىيە طورغان ايدى. اول عالم بولو ئوستىنە بىك صوفى دا ايدى. اول ايك نچى يزىد زمانندادا دىنبادان كىچىدى. عروە بن الزبير، الوغ صحابەلاردان حضرت زبىرنىڭ اوغلى و عبدالله بن الزبير نىڭ بىر طورغان انسىلەر. اول بىك الوغ عالم ايدى. اول ولىد بن عبدالملك زمانندادا وفات بولدى. سليمان بن يسار دا بىك زور عالم لەردە ئندر. اول يوز نچى يل تىرەلەرنە وفات بولدى. خارجه، مشهور صحابە زيد بن ثابت حضرتلەرنىڭ اوغلى بىر. اول ۹۹ نچى يلدا وفات بولدى. مونا شوئى كىشىلەر بوغارىدا سويلەنگانچە ايك نچى بووندا، بەنى تابعىن زمانندادا يىتىشكان ايك الوغ عالم لەردە. بولار ئوزلەرنىڭ علم يولىنا باغشلاغان كىشىلەر بولوب، دىنى مسئلەلەردە فتوالار بىرلەر و مجلسلەرى ھەر وقت علم مجلسى بولا ايدى.

تابعین زمانند اغی عالم‌لر البته بولارغا توگل. بولاردان باشقادا بیک زور عالم‌لر
 بیتشکان. مثلا زهری، سالم بن عبدالله، نافع، محمد بن سیرین حضرتلری ده شول
 بو ووننک ایگ الوغ وایگ عالم کشیلر ندهن ایدی. لاکن بوغار یداغی جیدی کشینک
 عالم‌لری تاغی دا بزکه تلیرک بولدی. صوگفی عالم‌لر کوبرک شولاردان فائدا لاندیلار.
 شولای ایتوب بولار اسلام دنیا سندا دین علیبنک استاذلاری سانل دیلار. امویلر
 دورنده گی عالم‌لر دهن تاغی دا بر کشی بار، که اول «حسن بصری» حضرتلر بدر.
 بو ذات حضرت عمر زمانندا دنیاغا کیلوب، هشام زمانندا وفات بولدی. اول بصره
 شهرنکی ایدی. اول بیک زور عالم بولوب، بصره ده درس ئه یته ایدی. اسلام دنیا سندا
 باشلاب اعتقاد علمینه نیگز سالوچی کشی مونا شوشی حسن بصری حضرتلر بدر.
 امویلر دورنده اوشبو دین عالم‌لر ندهن باشقا بر نیچه نل عالم‌لری وادیلر ده
 بیتشدی. بولارنک ایگ مشهورلری ابوالاسود الدؤللی، نصر بن عاصم و یحیی بن
 یحیرلردر. ابوالاسود الدؤللی، حضرت علینک شاگردلر ندهن بولوب، عرب ادبیانندا
 بیک ماهر کشی ایدی. حضرت علینک کورسه توی بوینجا عرب نحون باشلاب
 چغاروچی اولدر. قرآن کریمگه باشلاب هر کله ر قویوچی دا اولدر. اول وقتقا قدر
 قرآندا دا، عربنک باشقا یازلارندا دا هر کله ر یوق ایدی. عرب ئوز نلن هر که سزده
 درست اونی آغانلقدان باشدا قرآنغا هر که قویوغا مجبوریت کورلمی ایدی. لاکن
 فتوحات سببلی چیت ملت خلقلاری دا اسلام دینن قبول اینه باشلاغاچ قرآنغا هر که
 قویوغا لزوم کورلدی. بوکئا ایگ باشلاب اهمیت بیرگان کشی معاویه زمانندا عراق
 نامیستنبگی بولغان زیاد ایدی. اول بو اشنی مونا شوشی الوغ ادیب ابوالاسود که
 نابشردی. ابوالاسود قویغان هر کله ر حاضرده گی ره وشچه بولمپچا، نقطه لار بلن ایدی.
 اول ئوست علامتی ایتوب حرفنک ئوستینه بر نقطه، آست علامتی ایتوب حرفنک
 آستینا بر نقطه، ئوتور علامتی ایتوب حرفنک آلدینا بر نقطه قویدی. تنویننی بلدر و
 اوچون ایکیشهر نقطه قویدی. ابوالاسود الوغ شاعرده ایدی. اول عبدالملک زمانندا
 بصره دا وفات ایندی.

نصر بن عاصم ابوالاسودنک شاگردلر ندهن بولوب الوغ ادیب ایدی. یحیی
 بن یحیر ایسه زور ادیب بولو ئوستینه قرآن عالمی ده ایدی. بودا ابوالاسودنک
 شاگردی ایدی. اول خراسان دا قاضی بولوب دا طوردی. مونا شوشی ایکی کشی
 قرآنداغی نقطلی حرفلر گه نقطه لار قویدیلار. اول وقتقا قدر عرب حرفلر ندهن هیچ
 بر نقطه یوق ایدی. بیک چینن ایدی. مثلا: عده (ع) ره ووشنده یازلا، غدا (ع)
 ره ووشنده یازلا؛ سده (س) ره ووشنده، شده (س) ره ووشنده یازلا ایدی. شونلقدان

نقطه‌لی بولورغا نبوش حرف بلهن نقطه‌سز بولورغا نبوش حرفنی آبرو بیک چین ایدی. مونا شوشی ادیب‌لر نقطه‌لی بولورغا نبوشلی حرف‌لرگه نقطه‌لار قوبوب قرآن اوقوچیلارنی اوشبو مشقته‌ندن ده فوتقار دیلار. لاکن بو وقتدا حرکه علامتی بولغان نقطه‌لار بلهن، نقطه علامتی بولغان نقطه‌لارنی آبرودا فییناق چیگل ایدی. شونلقدان بو ایکی علامتنک برسن قارا قارا بلهن، برسن قزل قارا بلهن قویا طورغان بولدیلار. صوکرارق نقطه‌علامتی شول کویبچه فالوب، حرکه‌علامتی حاضرده گی ره و شینه آلدیرلیدی. بو اشنی باشقار وچی کشی عباسیلرنک الککی دورلرنده بینشکان الوغ تل عالمی خلیل بن احمد حضرتلری بولیدی.

امویله‌ر دورنده شعر و ادبیاتقا غایت درجه‌ده اهمیت بیره‌له ایدی. کیرهک خلیفه‌لر و کیرهک الوغ مأمورلر، موزلرن ماقناتو اوجون شاعرلرنی قدرلیر، آلا رغازور مکافاتلار بیره‌لر ایدی. خلیفه‌لر الوغ مأمورلرنک مکافاتلارینا قزیغوب شاعرلر اوشبو میداندا بر برسندن اوزشورغا طرشا ایدیلر. خلیفه‌لرنک ساریلاری هر وقت دیرلک تورلی شاعرلر بلهن طولی بولوب، شعر و ادبیات مجلسله‌ری باصالا طورغان ایدی. امویله‌ر دورنده گی شاعرلرنک ایبک مشهورلری چریر، اَظَلّ، فَرَزْدَق ایدی. بولار خلیفه سارایندان آیلق معاشلار آلا طورغان ایدیلر.

امویه دولتینک انقراضی

امویه خاندانی اسلام مملکتین غایت درجه‌ده کینکاپتکان و اسلام دولتن کوچه‌بتکان و شوکتله‌ندرگان بر خاندان بولسادا، مملکت خلقی آلاردان بوتونله‌ی راضی توکل ایدیلر. بونکدا ایبک برنجی سببی آلارنک حکومتنی باشقالاردان کوچ وحیل بلهن تارتوب آلولار یدر. شونلقدان باشقارارق خلق بولارغا «تلاوچیلار» دیب قاری ایدیلر. امویله‌رنک حکومت ادا رستنده خلقاً راشدون طوتوقان یواغا بوتونله‌ی باشقابر بول طوتولاری خلق کویبچیلرگینک آلا رغا قرن ناراولار بناقانی داسبب بولیدی. امویله‌رگه بیگروه‌کده دشمن فرقه شیعه‌لر ایدی. بولار نگیله‌رگه موزلرینک حقلارن تارتوب آلوچیلار دیب قاریلار، آرخنا فرصت چقندی ایسه نگیله‌رگه قارشى باش کونه‌لر و دولتنی موز قوللارینا آلورغا طرشالار ایدی. شولای ایتوب شیعه‌لردهن برنجیبه کشی حکومتکده قارشى قیام ایتوب، حکومت عسکری طرفندان موتولیدی ده.

معاویه، عبدالملک و ولید کبک ذانلارنک گوزله ادا ره‌لری و دولتکده الوغ خدمتله‌ری آرقاسندا کویبچیلک بولار قول آستندا بولورغا کونسه‌لرده، بوغار یددا

ئەيتكەنچە شىيەلەر يەنى حضرت على وفامىلىياسىنا طرفدارلىق كورسەتوب آلارنى اش باشىنا مندررگە طرشقان فرقهلەر هيچ بىر وقتدا آلار قول آستىدا بولورغا راضى توگل ايدىلەر. بىغمىرئىك آناسى بلن بىر طوغان قەردەشى حضرت عباسنىڭ نىسلى دە امويلەرگە فرى قارى ايدىلەر. آلاردا ايتەك آستىدا نغنا بولسادا ئوزلەرىنە طرفدار چىبودان كىرى طورمادىلار.

هشام بن عبدالمكدهن صوڭ اش باشىنا بىر بىر آرتلى اهلپتسىز كىشىلەر منوب اوطوردىلار. مثلا: آڭاردان صوڭ تىخكە كىچكەن ايكىنچى وليد، هيچ بىر چىتدەن حكمدارلىققا لائق كىشى توگل ايدى. اول بوتون وقتن ايسىرنىكچ اچوب، اوبون كولىكى بلن ئوتكەرە، دولت اشلەرىنە اصلا اهميت بىرمى ايدى. آنىڭ دىن و شىرىعتكە قارشى مناسبتسىز حرىكلەرى دە آز بولمادى. شونلىقدان كىرەك خلق و كىرەك ساراي دائىرسى ئوزىدەن تىمام بىزدى. آخىردا بىرنىچى وليدنىڭ اوغلى اوچىنچى بىزدى نىختە مندردىلەر. ايكىنچى وليد اول وقتلاردا چىتدە آودا بورى ايدى. اول شوندا وفات بولدى. آنىڭ حكومت سورووى بىرلغنا بولدى.

اوچىنچى بىزدى، ايكىنچى وليد زمانىدا اشىدەن چىقوب باراطورغان مەلىكىنى تىنچلاندىرغا و تىرتىب اورنلاشدىرغا طرشوب قاراسادا بوڭا موفىق بولا آلمادى. چونكە بارى آلنى آى چاماسى حكومت سوروب وفات ايتدى. شونلىقدان مەلىكىتە چوالشلار، اوغ مأمورلەر آراسىدا اختلافلار هامان دوام ايتدى. اوچىنچى بىزدەن صوڭ اش باشىنا كىچكەن ابراهيم زمانىدا اشلەر بىگرەك دە ناچارلاندى. ايندى امويلەر ئوز آرا نزاعلاشوب ئوز نامىلارنى ئوزلەرى بالتا چاىبا باشلادىلار. مثلا خلىفە هشامنىڭ اوغلى سلېمان بوڭا قارشى عصيان چىقاردى. اول نغنا يىتمەگان ارمنىستان صوغىشلارنى زور شىرت چىقارغان غىرتلى مروان بن محمد، حكومتنى ئوزىنە آلاسى كىلوب طرفدارلار چىدى و ابراهيمغا قارشى يوردى. شولاي ايتوب اول ابراهيمنى چىكوب اش باشىنا ئوزى منوب اوطوردى. ابراهيمنىڭ حكومت سورووى بارى چىتمىش كونلەرگە بولدى.

مونا شوندى چوالشلاردان فائىدالانوب شىيەلەر و حضرت عباس نىسلى بىك نقلاب ئوزلەرىنە طرفدار چىبا باشلادىلار. حضرت على بالالارىنىڭ بوڭا چادا طرفدارلارى بىك كوب ايدى. عراق و ابرانداعى خلقلارنىڭ كوبەرگى بولار ياغن طوتا و نىچىك دە بولسا بولارنى اش باشىنا مندررگە طرشا ايدىلەر. حضرت عباس بالالارىنىڭ بوڭا چا طرفدارلارى كوب توگل ايدى. مونا شوشى چوالشلار وقتىدا آلار يەشەن رەوشدەگنە بىك نقلاب ئوزلەرىنە طرفدار چىبارغا كىشىدىلەر. آلار مەلىكىنىڭ تورلى بىرلەرىنە سودا گەر قىلىشكە كىشىلەر بىبەرلەر، اوشبو كىشىلەر

خلفنى امويلەرگە فارشى فوتورتوب، عباسيلەرنىڭ اش باشىنا كېچولەرى تېوشلىكنى
آلغا سۈرە ابدىلەر. شولاي ايتوب عراق وايراندا بولارنىڭ طرفدارلارى بېك
كۆبە بوب كېندى.

مروان بن محمد، بوڭارچا زور شەرت چىقارغان قوماندان وچن چندان
غېرتلى بىر كىشى بولسادا، امويلەرنىڭ كىبرى كېتىكەن بىتلەرن ياڭادان ئايتارا
آلمادى. مەلىكىنىڭ تورلى طرفلارنىدا چوالمىلار ھامان دوام ايتتى. بوڭاردان
اۆلگى ھىكمەدار ابراھىمغا فارشى عصيان ايتكەن سەلىمان بن ھىشام بوڭا فارشى دا
عصيان چىقاردى. مروان نىچىك يېتىدى آلاي بوڭۇننەن باصدردى. لاكن عباسيلەرنىڭ
آغومىنا اول فارشى طورا آلمادى.

عباسيلەرنىڭ آرىمى تالمى طرفلارنى آرفاسنىدا بوتون ايران ئۆلكەسى دېرىك
تەمام امويلەردەن سۈنوب ھۆكۈمەتنىڭ ھىزىت رسول نەسلىنە كۈچەرگە تېوشلىكى فەكرىنە
كېلىدېلەر. اوشبو فەكرە الوغ مأمورلەر والوغ قوماندانلاردا بار ايدى. بولار
اچنىدە اېڭ مەشھورى خراسانلىق «ابو مسلم» ايدى. مونا اوشبو قوماندان بېك
كۆب عىسكىر جىبوب مروان بن محمدكە فارشى صوغىش آچتى. غېرتلى مرواندا
يوقلاب يانمادى، كۆب عىسكىر اويوشدروب بوڭا فارشى طوردى. ابو مسلم باشدا
ھىزىت عباس فامىلىياسىندا «ابراھىم بن محمد» نى تەختكە كىچىرگە بولغان ايدى.
اول مروان عىسكىرى بىلەن بولغان صوغىشلارنىڭ بىرنە ئۆتەرلىگىچ، «عبدالله السّفاح»
نىڭ خەلىفە بولغاچن اعلان ايتتى. ابو مسلم عىسكىرى بوتون ايراننى قولغا آلوب،
الجزىرە آشا سۈربەگە قاراب بونەلە باشلادى. مروان بن محمد ايسە ۱۲۰ مەكەلەب
عىسكىر بىلەن بوڭارغا فارشى طوردى. الجزىرەدە «زاب» دېگەن يلقا بويندا زور
نەقلى صوغىش آچلوب مروان عىسكىرى تەمام جىبىكلىدى وئوزى قاچارغا مەجبور
بولدى. آخردا مروان مەرددا طونلوب ئۆتەلدى. اوشبو وقت ھىجىرنىڭ ۱۳۲ نچى
يلى ايدى. بوندىن سوڭ ايتتى اسلام دولتى امويلەر سلالەسىندەن عباسيلەر سلالەسىنە
كۈچە. امويلەرنىڭ اېڭ سوڭقى ھىكمەدارلارى بولغان اوشبو مروان، تارىخدا
«مروان ھىمار» دېپ يۈزەلەر. اول آورلارغا بېك تۈزىملى بولغانغا كۆرە
شولاي آتالغان.